

32/uu6(52.6) 2^eex

Beheer van natuur en landschap door agrariërs 6

Gebiedsrapportage Wymbritseradeel (Friesland)

**BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW**

E. Bots

Projectgroep Sociale typologie van agrarische grondgebruikers ten behoeve
van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven

Rapport 52 deel 6

STARING CENTRUM, Wageningen, 1989

5 feb. 1989

1757526
Lsn 529918*

REFERAAT

Bots, E., 1989. Beheer van natuur en landschap door agrariërs; deel 6. Gebiedsrapportage Wymbritseradeel (Friesland). Wageningen, Staring Centrum. Rapport 52; 132 blz.; 3 fig.; 12 tab.; 2 aanhangsels

Deel 6 geeft een verslag van de interviews met 15 agrariërs in de grondgebonden landbouw in het landinrichtingsgebied Wymbritseradeel.

Op basis van hun omgaan met natuur en landschap, de bereidheid om bedrijfsvoering en bedrijfsopzet aan te passen in een natuur- en landschapsvriendelijke richting, en de daarbij genoemde motieven konden deze agrariërs in vier groepen worden ingedeeld:

- 1 de pragmatische milieuvriendelijk landbouwer (bereid om een brede bijdrage te leveren vanuit het oogpunt van arbeidsvoldoening en de zorg voor natuur en milieu);
- 2 de pragmatische boeren met oog voor natuur en milieu (die aanpassing van de agrarische produktie afwijzen en open staan voor andere bijdragen aan het beheer van natuur en landschap, met een beroep op economische motieven en de vrijheid van ondernemen);
- 3 de pragmatische ondernemers met oog voor natuur en milieu (die open staan voor aanpassing van de agrarische produktie en minder voor andere bijdragen, op grond van economische motieven);
- 4 principiële boeren met weinig voorstellingsvermogen (die uitsluitend geïnteresseerd zijn in de gangbare agrarische produktie en waarbij aanpassing stuit op onbegrip of afwijzing).

Trefwoorden: beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen, aangepaste landbouw, typologie van agrariërs, acceptatie van beheer- en onderhoudsovereenkomsten, kwalitatieve methode.

ISSN 0924-3070

Omslagfoto: Paul Paris Grond- en luchtfotografie Amstelveen

Copyright 1989

STARING CENTRUM Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied

Postbus 125, 6700 AC Wageningen

Tel.: 08370 - 19100; telefax: 08370 - 24812; telex: 75230 VISI-NL

Het Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu, en de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepasbaarheid van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Staring Centrum.

Project nr. 7151

4636wn/08.90

VOORWOORD	9
SAMENVATTING	11
1 INLEIDING	17
2 GEBIEDSBESCHRIJVING	21
2.1 Sociaal en economisch	21
2.2 Landschap	24
2.3 Natuur	24
2.4 Recreatie	25
2.5 Agrarische structuur	25
2.6 Landinrichting	27
3 BESCHRIJVING VAN DE STEEKPROEF	29
4 TYPOLOGIE IN EERSTE INSTANTIE	31
4.1 Wat respondenten onder natuur en landschap verstaan	31
4.2 Analyse per aspect	33
4.2.1 Dieren	33
4.2.2 Landschapselementen	36
4.2.3 Perceelsranden	37
4.2.4 Erf	38
4.2.5 Land	38
4.3 Constructie typologie	44
4.4 Beschrijving typen	45
4.4.1 Type 1	45
4.4.2 Type 2	46
4.5 Variatie binnen de typen	46
4.6 Conclusie	48
5 EEN GEPRECISEERDE TYPOLOGIE	49
5.1 Duurzame produktie	49
5.2 Instandhouden van half-natuurlijke leefgemeenschappen	52
5.3 Recreatie	54
5.4 Streek	57
5.5 Indeling in groepen	61
5.6 Conclusies	63
5.6.1 Relatie met typologie in eerste instantie	63
5.6.2 Het perspectief van aanpassing aan de functies	64

6	INSTRUMENTELE TYPOLOGIE	67
6.1	Algemene motivatie	68
6.2	Bevindingen per groep	72
6.2.1	Wat motiveert boeren	72
6.2.2	Motieven per functie	75
6.2.3	Invloeden	77
6.3	Aanbevelingen	83
7	SLEUTELPRINCIPES	85
7.1	Ruimtelijke schaal	85
7.2	Gescheiden/verweven beheer	87
7.3	Marktgeoriënteerd handelen	88
7.4	Overheid	89
7.5	Regionale verscheidenheid	94
8	CONCRETE BEHEERVORMEN	95
8.1	Beheerovereenkomsten	95
8.2	Premie	100
8.3	Onderhoudsovereenkomsten	101
8.4	Biologische en scharrelproductie	104
9	RELATIE MET PERSOONS- EN BEDRIJFSGEGEVENS	109
9.1	Persoonskenmerken	109
9.2	Bedrijfs- en produktiekenmerken	109
9.3	Neventakken en bedrijfsontwikkeling	113
9.4	Conclusie	114
10	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	117
	LITERATUUR	121
	AANHANGSELS	
1	Kaart landinrichtingsgebied Wymbriteradeel	123
2	Vragenlijst	125
	FIGUREN	
1	Indeling in groepen in de verschillende fasen van de analyse en de achtergrondgegevens	16
2	Opzet van het onderzoek	19
3	Verband tussen de onderscheiden groepen in de verschillende fasen van de analyse	74

TABELLEN

1	Aantal hoofdberoepsbedrijven per bedrijfsgrootteklasse	25
2	Groei van het aantal ligboxenstallen in Friesland	26
3	Leeftijd, opvolgingssituatie en bedrijfsgrootte	29
4	Aantal passages per interview en per onderwerp (trefwoord)	31
5	Variatie binnen type 2 naar aspecten van "land"	47
6	Groepen respondenten in het kader van aanpassen van functies	61
7	De motieven per groep respondenten	71
8	Houding tegenover beheerovereenkomsten en aandeel land in Relatienotagebied	98
9	Motivatiestructuur en persoonskenmerken	110
10	Motivatiestructuur en bedrijfsgrootte	111
11	Motivatiestructuur en bedrijfsintensiteit	112
12	Groepen naar persoons-, bedrijfs- en produktiekenmerken	115

VOORWOORD

Het onderzoek in het gebied Wymbritseradeel in Friesland was geen gemakkelijke opgave. De uiteindelijke resultaten vormen echter een waardevolle bijdrage aan het project als geheel. De bevindingen wijzen op een bijzondere betrokkenheid van agrariërs bij aspecten van natuur en landschap. Vooral de zorg voor weidevogels valt in dit gebied op. Net als in de andere gebieden loopt het perspectief van deze zorg en het beheer van het landschap uiteen.

De verantwoordelijkheid voor de uitvoering, analyse en rapportage lag in handen van Elry Bots. Daarnaast heeft zij intensief deelgenomen aan discussies over de afbakening van de probleemstelling van het hoofdonderzoek. Voor deze "dubbele" inzet wil ik haar graag dankzeggen.

ir. C.M. Volker
projectcoördinator

SAMENVATTING

Het doel van het onderzoek is het construeren van een typologie van agrarische grondgebruikers op basis van hun omgaan met natuur en landschap, de bereidheid om het bedrijf aan te passen en motieven en invloeden die zij daarbij noemen. Het basismateriaal wordt geleverd door kwalitatieve interviews met vijftien boeren. Daarin is veel aandacht geschonken aan hun omgaan met natuur en landschap, redenen en meningen en hun eventuele bijdrage aan de verschillende functies die een waardevol agrarisch cultuurlandschap vervult.

Het onderzoek is uitgevoerd in het landinrichtingsgebied Wymbritseradeel, Zuidwest-Friesland. De vijftien respondenten wonen en werken in het zuidelijke gedeelte van dit gebied, onder de spoorlijn Stavoren-Sneek. Dit is een klei-op-veengebied dat in de plannen is aangewezen als een grote landschapseenheid (GLE). De eerste aanvragen voor een ruilverkaveling dateren uit 1972. De adressen van de vijftien respondenten zijn verkregen door gesprekken met "streekkenners": een grote boer die in de standsorganisatie en voorbereidingscommissie actief is en een ambtenaar die betrokken is bij het Relatienotabeleid.

We hebben gevraagd naar een eigen definitie van natuur en landschap. De vraag naar "natuur" ontlokte bij de meerderheid een "standaardantwoord": "Het weer, de sterren, de beplanting en de vogels, wat je om je heen ziet". Het "landschap" is voor hen het streekgebonden Friese landschap, met zijn vergezichten en ruimte.

De Friese respondenten denken, als ze het hebben over omgaan met natuur en landschap in relatie tot de bedrijfsvoering, vooral aan "dieren" en aan "land". "Dieren" staat voor weidevogels en hazen, "land" voor alle handelingen die te maken hebben met gebruik van het land en verbetering van de kwaliteit ervan.

Op basis van het omgaan met "dieren" onderscheiden we onder de respondenten drie groepen. Ze hebben een "basisgedrag" gemeenschappelijk: het waarschuwen van de vogelwacht die de nesten merkt en de nesten sparen bij de veldwerkzaamheden. Vier respondenten besteden meer tijd en aandacht dan de anderen aan het beschermen van de "dieren". Eén respondent onderscheidt zich al meteen in de bedrijfsomstandigheden en bedrijfsvoering en de plaats die "dieren" hierin innemen. Hij oefent het agrarische bedrijf uit op een eiland. Voor het land op dit eiland heeft hij recentelijk beheerovereenkomsten gesloten; omgaan met "dieren" vormt een wezenlijk bestanddeel van zijn bedrijfssysteem.

Na het analyseren van redenen en meningen blijven deze bovenvermelde drie groepen op basis van feitelijk omgaan met "dieren" en "land" gehandhaafd, met de aantekening dat de groep met extra tijd en aandacht heel

duidelijk een "liefde voor de natuur"-argumentatie naar voren brengt. De algemene mening in het gebied luidt dat de dieren erbij horen, dat het een verarming zou betekenen als ze er niet meer zijn. Dit lijkt een goed vertrekpunt voor meer zorg voor natuur en landschap.

In het omgaan met natuur en landschap worden naast "dieren" en "land" ook "landschapselementen", "perceelsranden" en "erf" onderscheiden. In de interviews blijken zij geen rol van betekenis te spelen. Ze worden opgemerkt (landschapselementen) of ze worden gebruikt zoals het land (slootranden), maar van een bewustzijn in het kader van natuur- en landschapsbeheer is weinig sprake.

Het onderwerp "land" valt uiteen in vier categorieën: spuiten, bemesten, gebruik en verbeteren.

"Sputten" levert groepen op naar de mate van gebruik van middelen; tevens bevatten de interviews veel informatie over bijvoorbeeld alternatieve bestrijdingswijzen die de boeren toepassen. Het gebruik van middelen is pragmatisch, d.w.z. afhankelijk van de omstandigheden. Deze pragmatistische instelling komt algemeen voor; er is in dit opzicht weinig differentiatie onder de respondenten. "Sputten" als indelingscriterium speelt in de constructie van een typologie dan ook hoogstens een ondergeschikte rol.

Hetzelfde geldt voor "bemesten". Er zijn verschillen in kunstmestgebruik, motivaties en meningen. In een aantal gevallen leggen de boeren relaties met een gezond milieu (bodem en water). Maar vooralsnog verbindt men hieraan geen consequenties voor de huidige praktijk.

Het onderwerp "gebruik" levert geen groepen op. De analyse van het onderwerp "verbeteren" leidt wel tot groepen. Er is een groep van acht respondenten die zich onderscheidt naar intensiteit en naar middelen in het kader van het verbeteren van het land. Het produktiedoel wordt in het kader van omgaan met natuur en landschap geformuleerd als: "zoveel mogelijk ruwvoer van het eigen bedrijf halen". Zes respondenten onderscheiden zich door in het "verbeteren" terughoudendheid aan de dag te leggen. Wat ze doen, doen ze op kleinere schaal. FRI 8 wijkt in zijn omgaan en motiveringen bij alle vier onderwerpen af van de rest van de respondenten.

Alleen FRI 8 voldoet aan de gestelde eisen voor het vormen van een type. Bij hem bestaat consistentie tussen omgaan, redenen en meningen bij alle onderscheiden onderwerpen. De andere groepen, zoals gevonden in hoofdstuk 4, voldoen niet aan deze eisen; ze worden in één type geplaatst op grond van hun oriëntatie op optimale produktie.

Binnen dit type bestaat variatie bij het onderwerp "land": er is een groep die intensief omgaat met land, een groep met extensief grondgebruik, en een middengroep. In de ogen van een aantal respondenten kan "intensief"

boeren (scheuren van land, drainage, veel kunstmest, vroeg en veel maaien) samengaan met extra zorg voor natuur en landschap.

Aan de hand van de reacties op vier maatschappelijke functies van een waardevol agrarisch cultuurlandschap is de typologie verder uitgewerkt tot een "gepreciseerde" typologie. De kern van de vragen is steeds of de respondent aan de functies kan en wil bijdragen en waarom. De vier onderscheiden functies zijn:

- duurzame produktie van voedsel;
- instandhouden van streek specifieke halfnatuurlijke levensgemeenschappen;
- recreatieruimte voor de stedelijke bevolking;
- een leefbare omgeving voor de regionale bevolking.

Wat betreft de duurzame produktie van voedsel tonen sommige respondenten enige bereidheid hun produktie aan te passen, maar de meerderheid houdt vast aan het dominante beeld: streven naar een optimale produktie op eigen bedrijf. Ze willen en kunnen de produktie niet aanpassen in de richting van een meer duurzame landbouw. De reacties op de vraag naar het instandhouden van specifieke levensgemeenschappen ("natuurterreinen") zijn een stuk positiever. Er bestaat betrokkenheid bij het behoud en onderhoud van het landschap en de natuur en de helft van de respondenten vertaalt dit in een bereidheid mee te werken. De andere helft vindt het beheer (zoals in praktijk gebracht door de overheid) nutteloos, contra-productief voor de vogels, en wil en kan niet meewerken aan het instandhouden van dergelijke terreinen. De derde functie behelst het aanbieden van recreatieruimte. Recreatie (toerisme) komt van oudsher voor in het gebied. Als het gaat over de uitbreiding van de recreatieruimte reageren zes respondenten positief, maar structurele beperkingen spelen een rol ("het kan niet"). De "streekfunctie" omvat voor de respondenten veel aspecten en aan sommige wil en kan men uitbreiding geven, zoals bijvoorbeeld aan de lokale markt voor boerderijprodukten.

Vier groepen zijn het resultaat van de analyse naar de mate waarin ze de maatschappelijke functies op het bedrijf kunnen en willen inpassen. Slechts in één geval (FRI 8) wordt bereidheid getoond om alle vier functies op het bedrijf in te vullen. De tweede groep heeft oren naar een bijdrage aan andere functies dan duurzame agrarische produktie. De derde groep ziet juist de aanpassing in de agrarische sfeer wel zitten en minder een aanpassing ten behoeve van de overige functies. De vierde groep wijst elke aanpassing in de richting van de onderscheiden functies af. Een andere invulling van het "boer-zijn" is bij hen niet bespreekbaar en niet realiseerbaar.

Dit resultaat levert een precisering van de typologie in eerste instantie op. Type 1 (FRI 8) kan verder worden ingevuld en het tweede type (14 respondenten) kan nu worden gesplitst in drie groepen. Een groep van zes respondenten springt er uit. Deze respondenten kenmerkten zich al eerder door de nadruk op de agrarische produktie en deze houding wordt beves-

tigd door de gevonden resultaten; ze zijn niet bereid tot aanpassing. Bij de meeste overige respondenten vinden we aanwijzingen voor een houding die mogelijkheden biedt voor een bijdrage aan andere dan de puur agrarische produktiefunctie van het bedrijf.

Hoofdstuk 6 geeft een analyse van redenen en achtergronden voor gedrag en houding tegenover een aanpassing van het bedrijf, ten behoeve van meer zorg voor natuur en landschap. Deze analyse moet leiden tot een instrumentele typologie, d.w.z. een typologie die aangeeft hoe en waarmee een eventuele aanpassing ook kan worden bereikt. In het Friese gebied blijken acht soorten motieven min of meer van doorslaggevende betekenis te zijn: het economische motief en een vergoeding, technische motieven, het mentale motief, de waarde van natuur en milieu, de vrijheid van ondernemen en arbeidsvoldoening. Deze motieven en motievencombinaties spelen bij de respondenten een verschillende rol. Op grond van de resultaten is tot een vierdeling besloten:

Groep 1 (FRI 8), de pragmatische milieuvriendelijke landbouwer;
Groep 2 (FRI 4, 7, 9, 10), de pragmatische boeren met oog voor natuur en milieu, die prijs stellen op behoud van vrijheid;
Groep 3 (FRI 3, 5, 13, 14), de pragmatische ondernemers die oog hebben voor natuur en milieu vanuit economische motieven;
Groep 4 (FRI 1, 2, 6, 11, 12, 15), de principiële boeren die niet bereid zijn tot aanpassing en zich kenmerken door weinig voorstellingsvermogen ten aanzien van de mogelijkheden van aanpassing.

Nagegaan is via welke kanalen de respondenten invloeden ervaren. Het gezin speelt in bepaalde gevallen een rol; vooral in groep 4 worden de respondenten gekenmerkt door een onafhankelijke instelling en weinig invloed door het gezin. De streek oefent weinig invloed uit op het handelen van de respondenten, evenals de coöperatie. De bank heeft invloed op de financiële beslissingen. De voorlichting heeft een wisselende invloed. Er is weinig relatie met de gevonden groepen gevonden.

In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op vijf principes ter ondersteuning van het beleid. Het eerste principe is de ruimtelijke schaal van de planvorming. Volgens de respondenten moet het beheer in streekverband plaatsvinden op de voor landbouw ongeschikte gronden. Over de vorm spreekt men zich niet uit. Het principe van gescheiden en verweven beheer komt niet goed uit de verf. Hetzelfde geldt voor regionale verscheidenheid. Het vierde principe: inspelen op deelmarkten in de streek om zodoende meer economisch levensvatbare bedrijven in stand te houden, biedt in het Friese gebied weinig perspectief. Men ziet geen omvangrijke deelmarkten.

Als laatste principe komt de rol van de overheid aan bod. De respondenten oordelen vrij negatief over de huidige rol van de overheid. Een meerderheid van de respondenten vindt het legitiem dat een overheid zich bemoeit met natuur- en landschapsbehoud. De manier waarop beleid wordt gevoerd ontmoet echter veel kritiek. Eén van de kritiekpunten is dat de

beheermaatregelen te weinig onderzocht zijn in de praktijk. Een minderheid wijst in deze elke bemoeienis van de overheid af.

Bij de gewenste rol van de overheid treden verschillen op tussen de groepen naar motivatiestructuur. De pragmatische landbouwer ziet bij elke functie een rol weggelegd voor de overheid. In het algemeen komt deze neer op het subsidiëren en stimuleren van alternatieven voor de huidige ontwikkelingen in de gangbare landbouw. De pragmatische boeren en ondernemers zien voor de overheid een voorwaardenscheppend beleid weggelegd en een ondersteunend beleid voor de boeren die het moeilijk hebben. De principiële boeren wijzen een rol voor de overheid bij de maatschappelijke functies in het algemeen af. Zij hebben liever dat de overheid zich zoveel mogelijk afzijdig houdt.

Hoofdstuk 8 bevat enkele concrete voorbeelden van natuur- en landschapsbeheer door boeren. Het eerste voorbeeld is de beheerovereenkomst. De meerderheid is niet bereid een overeenkomst af te sluiten, op grond van verschillende motieven. Het verlies van vrijheid is een belangrijk motief, verder de verminderde opbrengsten van het land en hoe die gecompenseerd kunnen worden, en ook het niet willen meewerken aan alternatieven voor de huidige wijze van produktie. De respondenten die wel tot een overeenkomst bereid zijn, doen dit op basis van financiële (de vergoeding) en technische argumenten: een beheerovereenkomst is makkelijk in te passen in de bedrijfsvoering. Een aantal respondenten stelt voorwaarden aan de hoogte van de vergoeding.

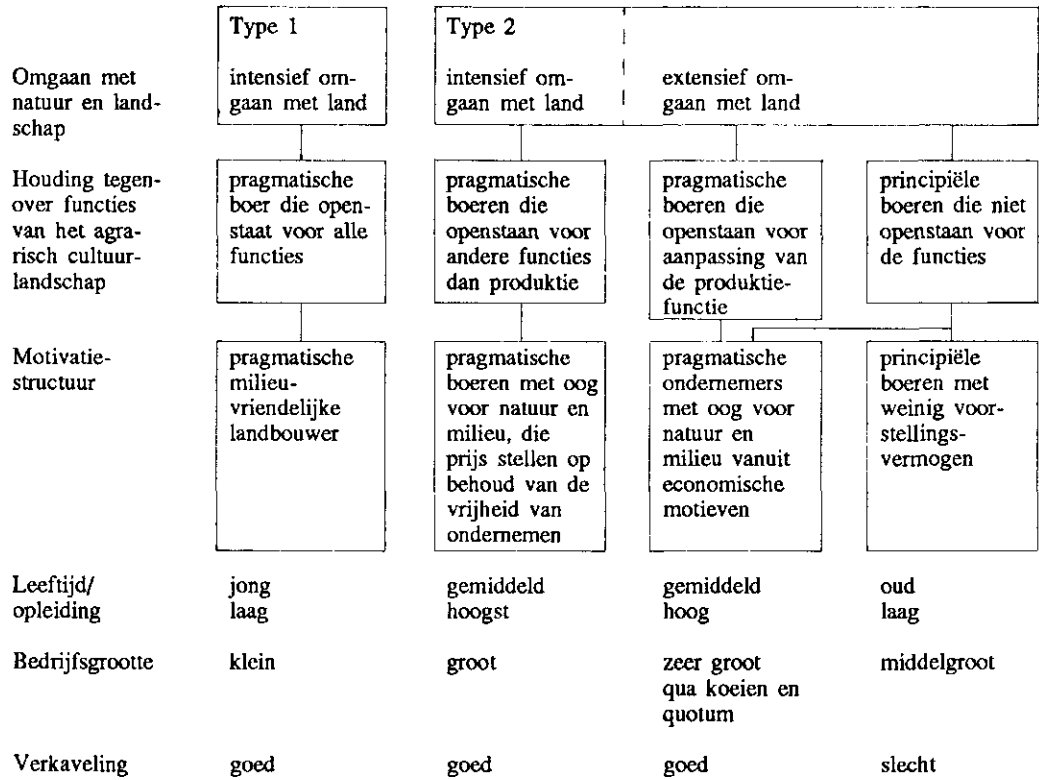
Het tweede voorbeeld betreft een premie voor extra inspanningen die tot meer zeldzame vogelsoorten leiden. De meerderheid toont weinig interesse en voert daarvoor praktische overwegingen aan.

Als volgende voorbeeld zijn onderhoudsovereenkomsten voor kenmerkende elementen in het Friese landschap (sloten, rietkragen) aan de orde gesteld. De respondenten kunnen zich geen voorstelling maken van natuurvriendelijk beheer van sloten en rietkragen.

De laatste vraag betreft de biologische en scharreelproduktie. De helft van de respondenten blijkt de biologische manier van produceren niet serieus te nemen. Deze vormt voor hen geen enkel alternatief. Voor de anderen zijn economische motieven doorslaggevend: als het inkomen gegarandeerd is, willen ze het overwegen. De duurzaamheid van de produktie is een overweging die niet veel indruk maakt op de Friese respondenten.

In hoofdstuk 9 worden de gevonden groepen naar motivatiestructuur gerelateerd aan persoons- en bedrijfsgegevens. De groepen onderscheiden zich van elkaar naar een aantal kenmerken, waarvan de belangrijkste zijn: leeftijd, opleiding en bestuurlijke activiteiten, de produktieomvang van het bedrijf en de verkavelingssituatie. Hoe de respondenten met de grond omgaan, het staltype en de ontwikkeling van het bedrijf in de jaren tachtig, is ook min of meer gerelateerd aan achtergrondgegevens.

In figuur 1 zijn de groepen zoals ze gevonden zijn in de verschillende fasen van de analyse, onder elkaar gezet inclusief de kenmerkende persoons- en bedrijfsgegevens.

Figuur 1 Indeling in groepen in de verschillende fasen van de analyse en de achtergrondgegevens.

In dit rapport wordt verslag gedaan van de analyse van 15 kwalitatieve interviews met boeren over het beheer van natuur en landschap in de gemeente Wymbritseradeel in het Friese veenweidegebied. De analyse mondt uit in een typologie van agrarische grondgebruikers in deze streek en in aanbevelingen voor een beleid op het gebied van natuur- en landschapsbeheer dat beter op de wensen en mogelijkheden van de agrariërs is afgestemd.

Het rapport maakt deel uit van het project "Sociale typologie van agrarische grondgebruikers ten behoeve van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven" dat door de afdeling Landschapsbouw (thans onderdeel van het Staring Centrum) van het Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw "De Dorschkamp" is uitgevoerd in opdracht van de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer en de Directie Beheer Landbouwgronden van het Ministerie van Landbouw en Visserij. De plaats van deze gebiedsrapportage binnen het project als geheel staat weergegeven in figuur 2.

In de eerste fase van het project is door middel van literatuuronderzoek en een gespreksronde met deskundigen gezocht naar een nieuw en "kansrijk" concept van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven. Besloten is om het concept de volgende inhoud te geven:

- het toekennen van vier maatschappelijke functies aan een waardevol agrarisch cultuurlandschap:
 - . duurzame agrarische produktie
 - . instandhouden van bossen en natuurterreinen
 - . recreatie
 - . streek
- een aantal sleutelprincipes, d.w.z. richtlijnen en uitspraken op het gebied van:
 - . de ruimtelijke schaal van het beheer
 - . gescheiden/verweven beheer
 - . marktgeoriënteerd handelen
 - . de rol van de overheid
 - . regionale verscheidenheid

In deel 1 (Algemeen deel) van de serie wordt uitgebreider verslag gedaan over de eerste fase. Hierin worden ook de verschillende elementen van het nieuwe concept omschreven en uitgelegd.

In de tweede fase van het project is een open vragenlijst opgesteld; op basis van deze lijst hebben de agrariërs gereageerd op de functies en sleutelprincipes van het concept. Daarnaast waren vragen opgenomen over het omgaan met natuur en landschap en waarom men daarmee zo omgaat.

De respondenten kregen ook vragen voorgelegd over concrete vormen van beheer zoals beheerovereenkomsten en over biologische produktie. Naar aanleiding van een proefonderzoek in Noord-Brabant werd de vragenlijst aangepast.

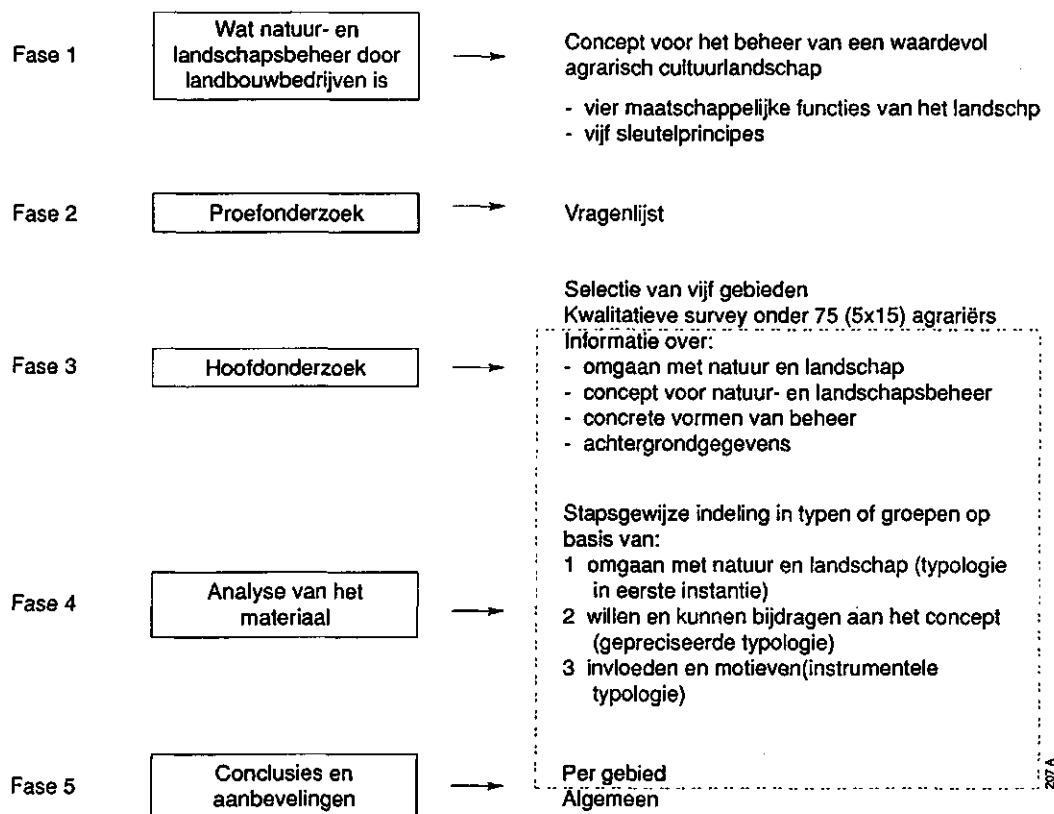
In het hoofdonderzoek is een kwalitatieve survey gehouden in vijf gebieden in Nederland: de landinrichtingsgebieden St. Oedenrode (Noord-Brabant), Mars- en Westerstream (Drenthe) en Driebruggen (Zuid-Holland), een deel van het landinrichtingsgebied Wymbritseradeel (Friesland) en een gebied rond Bathmen en Lettele (Overijssel). In ieder gebied zijn 15 agrariërs met een hoofdberoepsbedrijf in de grondgebonden landbouw geïnterviewd. De respondenten vormen een zo goed mogelijke afspiegeling van de verscheidenheid in de agrarische structuur van het desbetreffende gebied.

De interviews zijn opgenomen op band, letterlijk uitgetypt en verwerkt met behulp van een aangepaste versie van het computerprogramma "Textgrip". Dit laatste houdt in dat er een bestand werd aangelegd van passages, geordend per onderwerp en per interview, en toegankelijk via verschillende trefwoorden. De analyse per onderwerp is telkens gebaseerd op een selectie uit dit passagebestand. Voor een meer gedetailleerde verantwoording van de verwerkings- en analysemethode wordt verwezen naar deel 1 (Algemeen deel) van de serie.

In dit rapport wordt de analyse gepresenteerd van één van de vijf onderzoeksgebieden: Wymbritseradeel. De interviews zijn in mei 1987 afgenomen en duurden tussen de twee en vier uur. In aanhangsel 2 is de vragenlijst opgenomen die voor de interviews werd gebruikt. In december 1987 hebben de respondenten een verslag ontvangen met daarin de samenvatting van alle antwoorden.

Het rapport is, net zoals de andere vier gebiedsrapportages, als volgt opgebouwd: Hoofdstuk 2 geeft een beschrijving van het onderzoeksgebied naar de sociale en economische ontwikkeling, natuur en landschap, recreatie en de agrarische structuur. Hoofdstuk 3 geeft een beschrijving van de steekproef van 15 agrariërs aan de hand van een aantal kenmerken. Hoofdstuk 4 geeft de analyse weer die resulteerde in een "typologie in eerste instantie". Hiervoor werd het materiaal gebruikt van vragen over omgaan met natuur en landschap, de redenen daarvoor en de meningen daarover. Hoofdstuk 5 beschrijft de precisering van de typologie naar aanleiding van de mate waarin de respondenten (meer) inhoud willen en kunnen geven aan de functies van een waardevol agrarisch cultuurlandschap. Hoofdstuk 6 doet verslag van de analyse van de motieven van de respondenten om al dan niet (meer) aan natuur- en landschapsbeheer te doen. Het doel van deze (stap in de) analyse is te komen tot een instrumentele typologie. Hoofdstuk 7 behandelt de reacties van de respondenten op de sleutelprincipes. Hoofdstuk 8 behandelt hun reacties op concrete beheervormen zoals beheerovereenkomsten en biologische produktie. Hoofdstuk 9 geeft informatie over de relatie tussen de gevonden groepen en achtergrond-

gegevens van de agrariërs en hun bedrijven. Hoofdstuk 10 geeft conclusies en beleidsaanbevelingen.

De gebiedsrapportage heeft betrekking op het deel binnen de stippellijn

Figuur 2 Opzet van het onderzoek.

Het onderzoeksgebied "Friesland" is gesitueerd in een gedeelte van het landinrichtingsproject "Wymbritseradeel". Het onderzoek is uitgevoerd in het zuidelijke deel van deze landinrichting, het zogenaamde veen- en klei-op-veengebied ten zuiden van de Hemdijk. De totale oppervlakte van de ruilverkaveling bedraagt ongeveer 8400 ha, verspreid over 4 gemeenten (waarvan Wymbritseradeel het grootste deel inneemt) en valt onder één waterschap. Om een eerste indruk van het gebied te geven: ongeveer 6700 ha is cultuurgrond, 800 ha meren en poelen en 600 ha wegen en waterlopen. Wymbritseradeel maakt deel uit van het "Lage Midden" van de provincie Friesland. Friesland wordt in publicaties meestal verdeeld in drie landbouwgebieden (op basis van de bodemtypen klei, zand en veen): de kleibouwstreek in het noorden en noordwesten, de Wouden in het zuid-oosten (en Gaasterland) en het weidegebied, omvattende de kleiweide- en veenweidestreek.

2.1 Sociaal en economisch

Rond 6000 v. Chr. vond de eerste bewoning plaats op de hoge zandruggen en in de kweldergebieden op terpen. De stijging van de zeespiegel in deze periode betekende een verslechtering van de afwatering van het gebied. De grondwaterspiegel steeg en er vond veenvorming plaats. Met terugkerende periodes drong de zee door in het lage binnenland en werd er slib afgezet op het veen. De bewoners trokken weg naar de hoger gelegen zandgronden. In 200 na Chr. werd een knipkleidek afgezet over het hele gebied. Rond 600 lag er voldoende klei om gedeelten weer voor bewoning geschikt te maken zodat de mensen terug kwamen. Omstreeks 900 brak de zee opnieuw binnen en vormde een zeearm diep het land in, de Middelsee. Deze keer trokken de bewoners niet weg maar gingen zich tegen de zee verweren door middel van dijken. Men begon bij het oude land, later werd het Middelseegebied stukje voor stukje teruggewonnen. Rond 1200 was het gedeelte van de zeearm in het ruilverkavelingsgebied bedijkt. Met het ontstaan van de Zuiderzee (rond 1100) moesten er dijken gebouwd worden aan de westkust, later ook aan de zuidkant van het gebied. Dit zijn de Hemdijken. Vanuit de dijken en de zandrug is het onderzoeksgebied verkaveld hetgeen geleid heeft tot een opstreckende verkaveling. (De rest van het landinrichtingsgebied kent een blokverkaveling). Het verkavelingspatroon is niet beïnvloed door de meren. De meren zullen later ontstaan zijn, waarschijnlijk door afslag van de slappe bodem.

In de 18e en 19e eeuw was Friesland een exporteur van zuivelprodukten; Sneek bijvoorbeeld was een centrum voor de boterhandel. De landbouw, in de vorm van de zuivelprodukten maar ook fokvee, zaai- en pootgoed, is altijd een belangrijke bestaansbron voor Friesland geweest, zowel voor de

werkgelegenheid als voor de inkomsten. De bewoners achtten Friesland nogal welvarend in die tijd, onder meer omdat elk jaar duizenden "arme" Duitsers, maar ook Groningers, werk zochten in de landbouw en de veengraverij.

Aan deze periode kwam een einde door de grote landbouwcrisis. De boterexport kwam stil te liggen, onder andere door de betere kwaliteit van Deense en Australische boter. Deze ontwikkelingen vormden het begin van de zuivelindustrieën in Friesland, vaak in de vorm van coöperaties. Tegen het einde van de 19e eeuw schoten de coöperaties overal de grond uit. In deze periode konden de "gewone" boeren ook lid worden van de Friese Maatschappij van Landbouw die al vanaf 1852 bestond. Deze Maatschappij had als doel de landbouw te moderniseren en heeft o.a. het stamboek opgericht, kunstmest geïntroduceerd, en gestreefd naar verhoging van de kwaliteit van de zuivelprodukten. Stimulator van de coöperatieve ontwikkeling was onder andere een baron wiens vader eigenaar was van verschillende grote bedrijven. De eerste tien jaren van de 20e eeuw heeft Friesland een snelle coöperatieve ontwikkeling doorgemaakt. Onder het motto uit de handen van de particulieren te blijven en alles zelf te doen.

Een ander kenmerk van Friesland is de relatief grote hoeveelheid gepachte grond, vooral in de weide- en kleibouwgebieden. In 1959 bijvoorbeeld was in de Wouden 54% van de grond eigendom van de boer of zijn ouders, tegen 40% in de weidestreek en 32% in de kleibouwstreek. De adel woonde hoofdzakelijk in het noorden en noordwesten van Friesland, haar buitenhuizen en jachterreinen lagen vooral in de Wouden. De adel is tot haar "uitsterven" in de negentiende eeuw altijd een machtige groep in Friesland geweest. Dit had te maken met de eigendom van de grond. Heel lang heeft Friesland een eigen bestuurlijke organisatie gekend: de grietman die rechter was en bestuurder van de grietenij (oude benaming voor wat nu een plattelandsgemeente is). Deze werd bij toerbeurt aangewezen uit de eigenaren van de boerderijen (stemdragende goederen). Eigendom van grond betekende dus, los van het financiële rendement, politieke macht en de beschikking over overheidsambten. In de loop van de zeventiende eeuw vormde de adel een groot gedeelte van de groep regenten. Vóór de Pachtwet van 1937 was dit een groot nadeel: men was overgeleverd aan de willekeur van de landeigenaren (adel) die ook nog vaak afwezig waren (het zogenaamde absenteïsme dat in Friesland grote vormen heeft aangenomen). Na de invoering van de Pachtwet is dit veranderd. Het was niet meer zo aantrekkelijk voor de adel om geld te investeren in de landbouw en er is toen veel grond verkocht aan de zittende pachters. Het percentage verpachte grond is sinds 1950 voortdurend verminderd. Deze eigendoms-situatie is er de oorzaak van geweest dat moderne ontwikkelingen zoals de ligboxenstal, het tankmelken etc. in Friesland langzamer ingang vonden dan in de rest van Nederland. Een andere oorzaak ligt in de Friese boerderijbouw. De grote schuren van de stelp boden in het begin voldoende ruimte om de toename van de veestapel op te vangen. De eerste ligboxenstallen dateren van 1965. In 1969 molk 1% van de boeren in de tank, in 1980 was dit percentage opgelopen tot 71; zij leverden 92% van

de melk.

Een typisch Fries landbouwprodukt is de "grasbix", een produkt dat ontstaat door het kunstmatig drogen van gras. Bij de oprichting van de Vereniging van Coöperatieve Grasdrogerijen in Nederland (1940), stonden er 11 in Friesland. In 1950 waren dat er 22 maar in een noodzakelijk proces van schaalvergroting is het aantal teruggebracht tot 9. Zij leveren wel ongeveer de helft van de totale Nederlandse produktie (65 000 ton). Een kenmerk van dit produkt is dat het krachtvoer bespaart. Dit was een groot voordeel in de tijd na de Tweede Wereldoorlog. De boeren hadden veel voer nodig maar er waren geen deviezen om krachtvoer te importeren.

Als laatste belangrijk kenmerk van de Friese landbouw moet nog iets gezegd worden over de fokkerij. Vóór de oorlog, maar ook daarna, was het Friese stamboekvee over de hele wereld bekend. Het was voor een veeboer in Friesland belangrijk zich te onderscheiden in die fokkerij om het statusverschil met "de bouwboer" te compenseren. Deze laatste werd veel hoger aangeslagen omdat hij niet gelijk op werkte met het personeel maar het leidinggeven tot taak had (Spahr van der Hoek, 1968). Deze oriëntatie had een sterke export van fokvee tot gevolg. In de loop van de jaren vijftig bleek de Friese koe vooral een "exterieur"-koe te zijn geworden waarvan de melkproduktie-aanleg laag was. De melk had wel een hoog vet- en eiwitgehalte. Hierdoor is ze haar topplaats kwijtgeraakt aan Noordhollandse en Amerikaanse stieren.

Na de bloeitijd van de zuivelhandel heeft Sneek een bescheiden industriële ontwikkeling gekend, geënt op het verwerken van landbouwprodukten en het toeleveren van werktuigen aan de landbouw en aan de scheepvaart (visserij). Sneek is nu een streekcentrum met veel voorzieningen, industrie en dienstverlening en een groeiende bevolking. Heeg en Woudsend hebben een zelfstandig voorzieningenniveau (dat wil zeggen: winkels, bakker, slager en ook voorzieningen voor de recreatie) en wat industrie. Met de andere 18 dorpen in de gemeente is het slechter gesteld; sommigen hebben nog een winkel voor de eerste levensbehoeften, een kerk en een dorps huis maar daar houdt het mee op. De bestaansbronnen in deze gemeente zijn de landbouw en de (water)recreatie. De werkgelegenheid in de landbouw in ZW-Friesland loopt sinds het begin van deze eeuw gestaag terug. Zeker na de Tweede Wereldoorlog is dit onder invloed van mechanisatie en rationalisatie van de landbouw versneld. De industrialisering die heeft plaatsgevonden in Friesland, was in eerste instantie geconcentreerd in Oostelijk Friesland. Deze streek was door de overheid aangemerkt als "ontwikkelingsgebied". Pas eind jaren zestig werd heel Friesland als een probleemgebied gezien en is bijvoorbeeld Sneek ook als industriekern aangewezen. Dit is een van de redenen, dat de industrie in ZW-Friesland niet in staat was alle arbeidskrachten op te vangen en dat ZW-Friesland een vertrekoverschot kent.

2.2 Landschap

Het landinrichtingsgebied is een open graslandgebied met een groot aantal kleine en enkele grote dorpen. Het gebied is te verdelen in drie deelgebieden met elk een kenmerkende bodemgesteldheid en landschap.

Ten eerste het Nieuwland, het gebied van de voormalige Middelzee in het noordelijk deel van het ruilverkavelingsblok. De grondsoort bestaat uit zware klei met een ontkalkte bovengrond. Hieronder ligt het Verjongde Oude Land, het gebied van de Hempolders met zware kalkloze klei. Onder de Hemdijk ligt het derde deelgebied, zware kalkloze klei-op-veengrond met een knipkleidek dat in zuidelijke richting steeds dunner wordt. Knipklei is de Friese benaming voor een zware, bleekgrijze, kalkarme kleisoort die slecht doorlatend is voor water en ook een slechte structuur heeft. Deze kenmerken maken het gebied alleen geschikt voor grasland. Onder de spoorlijn Staveren-IJlst is het kleidek minder dan 40 cm dik. In dit gebied komt ook nog een zandrug voor langs de lijn Osingahuizen-Sandfirden, ontstaan na de laatste ijstijd.

Het onderzoeksgebied is gelegen in het laatste deelgebied. Het gebied heeft weinig natuurlijk reliëf, weinig opgaande begroeiing, veel meren, poelen en vaarten, kleine dorpen en boerderijen langs de dijk of aan het water.

Je ziet veel ligboxstallen naast de "stelpen" of kop-rompboerderijen met de rode daken, maar ook nog de oude hooiberg (nu gebruikt als stalling) en zeer afwisselend grasland: percelen als een biljartlaken naast percelen vol paarde- en boterbloemen. Heel typisch in het landschap zijn de kleine gemalen.

2.3 Natuur

Het zuidelijk gedeelte van het landinrichtingsgebied is erg vlak, met van oudsher een grote afwisseling van natte, vochtige en droge gedeelten. Heidevelden, en vooral de blauwgraslanden (vroeger leverden deze landen het hooi voor de gemengde bedrijven in de Wouden), zijn verdwenen door een betere ontwatering en door de komst van kunstmest. Veel grassoorten, kruiden en de laatste jaren ook bloemen (pinksterbloem, koekoeksbloem) zie je steeds minder in de graslanden. Een uitzondering vormen de nog natte boezemlanden, laag gelegen perceeltjes etc. waar alles nog te vinden is. Het gebied is vooral bekend om zijn weidevogelpopulatie (en dan vooral de kritische soorten zoals kempfaan en gele kwikstaart) en de overwinterende ganzen (rietgans). Het is een voedselgebied en pleisterplaats voor overtrekkende vogelsoorten.

Het belang van de natuurbescherming in het gebied wordt behartigd door "It Fryske Gea". Zij is in 1930 door leraren opgericht als reactie op

ontginningen en droogmakerijen in die tijd en heeft nu veel bezit in deze provincie. Een van de eerste bezittingen was een landgoed met stinzeplanten en ook met heide- en moerasgebieden (Princehof). Het Gea is een vereniging, in tegenstelling tot de provinciale Landschappen die allemaal stichtingen zijn. Op deze manier hebben de leden inspraak.

Een typisch Fries verschijnsel is de vogelwacht. De vogelwacht is in de Tweede Wereldoorlog ontstaan op initiatief van een schoolhoofd. Op deze manier wilde hij de roof van eieren tegengaan. Het initiatief kreeg geweldige navolging waardoor in november 1947 de Bond van Friese Vogelbeschermingswachten kon worden opgericht. Veel boeren zijn er lid van, ook een aantal van de respondenten. De kwaliteit van het beschermen en de nazorg kan plaatselijk erg verschillen.

2.4 Recreatie

Recreatie vormt voor het onderzoeksgebied een belangrijke bestaansbron, vooral de waterrecreatie. Er zijn voorzieningen zoals jachthavens, winkels, botenverhuur, kampeerterreinen en zomerhuisjes. Volgens het landinrichtingsplan is er een groot tekort aan voorzieningen voor en mogelijkheden tot sportvissen, fietsen of wandelen. Er lopen wel wat autoroutes door het gebied. In de komende landinrichting zal hier het nodige aan verbeterd worden.

2.5 Agrarische structuur

Tabel 1 Aantal hoofdberoepsbedrijven per bedrijfsgrootteklasse.

bedrijfs- grootte- verdeling	1976				1985			
	bedrijven		opp		bedrijven		opp	
	aantal	%	in ha	%	aantal	%	in ha	%
< 5	3	1	5	0	-	-	-	-
5 - 10	10	4	78	1	4	2	30	-
10 - 15	24	9	305	5	10	5	121	2
15 - 20	53	20	931	14	30	14	520	9
20 - 30	103	39	2570	40	78	37	1971	32
30 - 40	55	21	1823	28	56	27	1875	31
40 - 50	10	4	433	7	20	9	886	15
> 50	5	2	302	5	12	6	689	11
Totaal	263	100	6447	100	210	100	6092	100

Bron: LEI-cijfers uit mei-tellingen 1976 en 1985 (1986).

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per hoofdberoepsbedrijf is in de periode 1976-1985 gestegen van 24,6 naar 29 ha. Er staan 35 nevenberoepsbedrijven geregistreerd met ongeveer 320 ha land. In het landinrichtingsgebied behoren 209 hoofdberoepsbedrijven tot de zuivere rundveehouderijbedrijven en wordt één bedrijf gerekend tot de gemengde rundveehouderij (40-80% rundvee). Drie bedrijven horen tot de intensieve veehouderij. De conclusie is dat dit gebied een homogene landbouwstructuur heeft met als belangrijkste bedrijfstak de rundveehouderij.

De opvolgingssituatie in het gebied is vrij gunstig te noemen. Van de 92 bedrijven met een bedrijfshoofd boven de 50 jaar heeft meer dan de helft (63%) een opvolger. Dit is hoog in vergelijking met soortgelijke gebieden in Friesland. De pacht/eigendom-situatie in het landinrichtingsgebied is 53% pacht en 47% eigendom. De gemiddelde gve (grootvee-eenheid per ha) is 2,66.

Uit de literatuur wordt duidelijk dat er van oudsher in de weidestrecken grote bedrijven zijn geweest. Dit heeft te maken met de aanwezigheid van veel laaggelegen grond met een lage produktiviteit (Faber, 1972). Volgens deze auteur is er in de akkerbouwstrecken een omvangrijke klasse van landarbeiders geweest, vaak met een zeer klein bedrijf. De weidestrecken hebben altijd veel inwonende knechten en meiden gekend, in het onderzoeksgebied werd de arbeid hoofdzakelijk geleverd door de gezinsleden.

Tabel 2 Groei van het aantal ligboxenstallen in Friesland.

	Aantal ligboxenstallen			(1)
	ligboxen-stallen	voerligboxen-stallen *)	totaal	
tot en met 1970			42	(5)
1973	348	31	379	(8)
1976	1141	60	1201	(11)
1978	1620	70	1690	(12)
1980	2238	76	2314	(13)

	Grootte-klasse (aantal koeien)				
	<40	40-60	60-100	100-150	>150
tot en met 1970	1	16	21	4	-
1973	16	135	161	59	8
1976	22	195	643	294	47
1978	23	224	944	436	63
1980	22	271	1326	604	91

(1) percentage van in Nederland gebouwde ligboxenstallen

(*) de voerligboxenstal is een type moderne stal uit dezelfde periode als de ligboxenstal; het voeren en liggen gebeurt in één box. Het voordeel is dat ze wat minder ruimte vragen.

Bron: geschiedenis van de Friese landbouw, 1983

De ontwikkeling van het aantal ligboxen in Friesland als teken van de langzame modernisering wordt in tabel 2 weergegeven.

2.6 Landinrichting

In de Nota Landelijke Gebieden behoort "Wymbritseradeel" tot de gebieden met afwisselend landbouw, natuur en andere functies in grotere ruimtelijke eenheden. Het Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud uit 1985 noemt het gebied ten zuiden van de spoorlijn een grote landschapseenheid (gle). In het streekplan wordt 450 ha Relatienotagebied voorgesteld in deze ruilverkaveling, waarvan het merendeel onder de spoorlijn is gelegen. Dit alles betekent een (zeer) belangrijke natuur- en recreatiefunctie voor dit gebied.

De eerste aanvragen voor ruilverkaveling stammen uit eind 1972. De landinrichtingscommissie werd in november 1978 geïnstalleerd. Op basis van de deeladviezen is een schetsontwerp met twee alternatieven vastgesteld. De alternatieven betreffen de toekomstige ontwatering, de kavelinrichting en boerderij-nieuwbouw van het gebied. In plan 1 worden nieuwe gemalen gesticht, het peil flink verlaagd, minimaal 80% van de grond toegedeeld aan de bedrijfskavel en 8 boerderijen verplaatst. In plan 2 worden enkele gemalen vervangen, het huidige peil min of meer gehandhaafd, minimaal 60% toegedeeld en 6 bedrijven verplaatst.

Het voorontwerp-plan is opgesteld en gepubliceerd in juli 1986 en de inspraakfase is eind 1986 afgerond. In deze fase verkeert de landinrichting nog steeds. Navraag leert dat er door "het gebied" een keuze is gemaakt voor plan 1 en de natuurbeschermingsorganisaties hebben gekozen voor plan 2. De landinrichtingscommissie wacht op uitspraken van de CLC (Centrale Landinrichtingscommissie) over het toekomstige beheer van veenweidegebieden alvorens een aangepast plan te maken.

De respondenten vertellen dat er in hun streek de laatste 20 jaar nog niet veel veranderd is; men verwacht dat dit wel gaat komen met de ruilverkaveling. Duidelijk is dat men niet wacht op de komende ontwikkelingen; de meesten pakken zelf de ontwatering en verbetering van de percelen aan.

De adressen van 30 potentiële respondenten zijn verkregen in gesprekken met twee streekkenners: een grote boer die actief is binnen een standsorganisatie en de Voorbereidingscommissie en een ambtenaar die betrokken is bij het Relatienotabeleid. Samen met hen is vastgesteld wat een "groot" bedrijf is en wat "klein" is in hun streek. Er is een eerste indruk verkregen over hoe boeren omgaan met natuur en landschap en hoe de stemming is ten opzichte van beheerovereenkomsten.

Op grond van alle gegevens is een selectie gemaakt van respondenten die voldeden aan de criteria (zie voor deze criteria deel 1, het algemene deel, van de serie). Vier personen weigerden hun medewerking aan het onderzoek met als hoofdargument: geen tijd. Dit waren vooral de kleinere boeren, sommigen zonder opvolger en een aantal met beheerovereenkomsten.

Leeftijd, bedrijfsgrootte en opvolgingssituatie

In de volgende tabel staat de verdeling van de respondenten over de categorieën: leeftijd, bedrijfsgrootte en wel of geen opvolger.

Tabel 3 Leeftijd, opvolgingssituatie en bedrijfsgrootte.

Grootte	Leeftijd			
	<35 j	35-50 j	>50 j met opvolger	>50 j zonder opvolger
>40 ha		2	3	
20-40 ha		2	5	
<20 ha	1		2	

Deze verdeling wijkt af van die van het ruilverkavelingsgebied in zijn geheel. Uit de LEI-cijfers (1985) blijkt dat er in het ruilverkavelingsgebied meer bedrijven zijn onder de 20 ha dan boven de 40 ha. Er is een grote middengroep. De opvolgingssituatie in het gebied komt ook niet geheel overeen met bovenstaande indeling. Zoals al eerder is opgemerkt, is het gehele ruilverkavelingsgebied Wymbritseradeel veel groter dan het gebied waarin het onderzoek heeft plaatsgevonden. Het is daardoor moeilijk vast te stellen of de onderzoekspopulatie afwijkt van die van het hele gebied.

Er is wel een duidelijke verklaring voor de leeftijdsverdeling. Tijdens het bezoek bleek in een aantal gevallen dat de jongere broer (drie keer bij een maatschap) en/of de opvolger aan het werk was in de tijd dat het inter-

view afgenomen werd. De oudste broer of de vader was duidelijk degene die het bedrijf naar buiten toe vertegenwoordigt. Deze rolverdeling veroorzaakt het grote aantal oudere boeren in bovenstaande tabel.

Vergaderboeren

Er zijn drie respondenten die op basis van een cumulatie van functies als een "vergaderboer" kunnen worden beschouwd. Vijf respondenten hebben sinds kort hun (algemeen) bestuurlijke activiteiten vaarwel gezegd. De drie vergaderboeren onderscheiden zich van de andere 12, vooral in hun taalgebruik. Zij gebruiken termen als: "scheiding van functies (landbouw en natuur)", "de plicht van de boer" en "de boer levert een grote bijdrage aan het landschapsbeeld". Eén van hen had ook een heel verhaal over de echte oorzaken van de teruggang van het milieu.

Voor- en tegenstanders van het Relatienotabeleid

De meningen van de respondenten over het Relatienotabeleid zoals zij het zien en meemaken in hun streek, zijn nogal negatief. Vooral van de respondenten die met een (klein) gedeelte van hun land in beheergebied of een toekomstig reservaat vallen. In de steekproef zitten twee respondenten met een beheerovereenkomst terwijl 9 personen op grond van de plannen ermee te maken hebben.

Geografische spreiding

De boerderijen bevinden zich vooral langs de ontsluitingswegen. De respondenten wonen verspreid door het hele gebied.

Grondgebruik

In de steekproef zitten allemaal rundveehouderijbedrijven. Een aantal is op kleine schaal bezig met mestvee (5 tot 10 stuks) als (mogelijk) aanvullend inkomen. Dit komt overeen met de stand van zaken in het hele gebied: de LEI-cijfers maken duidelijk dat alle cultuurgrond in gebruik is als grasland en dat van de 210 hoofdberoepbedrijven er 3 met intensieve veehouderij bezig zijn (fok- en mestvarkens). De rundveehouderij is hiermee de belangrijkste bedrijfstak voor dit gebied. De gemiddelde GVE in de steekproef is 2.40 en loopt uiteen van 1.39 tot 3.31.

Pacht/eigendom

In de steekproef is de situatie als volgt:
vijf bedrijven zijn volledig in eigendom
één bedrijf is volledig pacht
negen bedrijven zijn gedeeltelijk pacht/eigendom.
Gerekend naar de totale oppervlakte cultuurgrond is in de steekproef de verhouding eigendom/pacht 60/40 (in %).

4.1 Wat respondenten onder natuur en landschap verstaan

Alle respondenten noemen op de vraag: "hoe heeft U op Uw bedrijf te maken met natuur en landschap" weidevogels en hazen, en ze vertellen hoe ze daarmee omgaan. Drie respondenten associëren deze vraag meteen met de naderende ruilverkaveling en geplande reservaten en beheergebieden. Ze denken dus niet in eerste instantie aan hun eigen omgaan, maar aan de overheidsmaatregelen waarmee zij te maken krijgen in verband met omgaan met natuur en landschap.

In de interviews legt men een duidelijke relatie tussen de bedrijfsvoering (maaïen, weiden, gieren) en "dieren". Dit aspect van omgaan met natuur en landschap heeft grote betekenis voor de boeren. Ook andere aspecten van hun omgaan met natuur en landschap komen vroeger of later in de gesprekken naar voren. In het onderzoek is veel ruimte gereserveerd voor het achterhalen van eigen interpretaties van de respondenten. Door de wijze van verwerken van het interviewmateriaal is het mogelijk om de frequentie van de passages over de verschillende onderwerpen te registreren. Onderstaande tabel geeft het aantal passages per onderwerp (trefwoord) en geeft daarmee een belangrijke indicatie van het belang van de onderwerpen voor de respondenten.

Tabel 4 Aantal passages per interview en per onderwerp (trefwoord).

Trefwoord	FRI1	FRI2	FRI3	FRI4	FRI5	FRI6	FRI7	FRI8
dieren	6	9	13	5	8	6	7	0
landschapsel.	0	0	0	1	1	0	0	1
perceelsrand	0	1	2	0	0	0	1	2
land	7	5	4	10	4	9	7	21
erf	0	2	0	1	1	0	2	1

Trefwoord	FRI9	FRI10	FRI11	FRI12	FRI13	FRI14	FRI15	Totaal
dieren	13	9	13	13	21	8	15	146
landschapsel.	0	0	1	0	1	0	0	5
perceelsrand	0	1	1	1	1	0	1	11
land	6	9	2	7	14	15	14	134
erf	0	1	0	0	0	0	6	14

De meeste informatie wordt gegeven over "dieren" en "land". "Landschapselementen", "perceelsranden" en "erf" blijken voor hen minder betekenisvol in het kader van natuur en landschap. Het onderwerp "land" betreft vooral de handelingen die te maken hebben met het onderhoud en verbeteren van het land. Bij "land" is de relatie met natuur en landschap in een aantal

gevallen minder duidelijk; vooral "dieren" komen bij "land" aan de orde.

Natuur

Waar denken de respondenten zelf aan bij het begrip "natuur"? Deze vraag is gesteld in het interview en geeft de volgende resultaten.

Een groot gedeelte (9x) reageert op deze vraag met een "standaardantwoord": Natuur is het weer, de sterren en de maan, de beplanting en de vogels, alles wat je om je heen ziet, alles wat groeit en bloeit. Dit is een redelijk afstandelijke formulering waarin de respondenten zelf geen onderdeel lijken uit te maken van die natuur. Een aantal respondenten heeft wat meer moeite met de vraag en geeft een andere opvatting weer. Voor één respondent is "de natuur" de weertekens die je ziet als je buiten op het land bent en die volgens hem duiden op een weersverandering: meerkoeten die hun nesten verplaatsen, schuimkoppen op het water, draaiwinden in het gras. Een ander vindt "natuur" datgene waarop hij geen invloed heeft, bijv. het klimaat, in tegenstelling tot de bodem die je kan aanpassen, veranderen. Volgens dezelfde persoon zijn vogels ook natuur; deze zijn er voor de lol en passen zich wel aan de boer aan. Voor drie respondenten is "de natuur" synoniem met "wildernis", "zoals het vroeger was" met de slechte ontwatering, biezen en zeggen. Daar heeft de mens zich tegen geweerd met behulp van dijken, een betere ontwatering, bemesting etc. In dit proces zijn dingen verdwenen maar er zijn andere zaken voor terug gekomen. Zij willen het liever niet hebben over de "natuur", wegens de associatie met vroeger. Deze situatie hebben ze achter zich gelaten.

FRI 8 heeft een aparte opvatting. "Natuur" heeft voor hem met de elementen, het klimaat te maken. "Natuur" kan je bij hem op het bedrijf nog vinden, hij heeft geen barrières aangelegd die de natuur verbreken (zoals kunstweides, peilverlaging, rechte percelen). Vogels en dieren weten dat op het eiland nog natuur is en komen daarop af. Het feit dat op het eiland bepaalde vogels voorkomen en er kunnen voortleven, vindt hij ook "natuur". Het blijft op het eiland zoals het was. Je zou kunnen zeggen dat deze respondent een opvatting over "de natuur" heeft waartegen de anderen zich afzetten.

Landschap

Heel typerend begint het merendeel van de respondenten (11x) over het streekgebundene van het landschap; ze hebben het meteen over het "Friese landschap", in plaats van een algemene omschrijving te geven. Een ander opvallend aspect is dat het merendeel het "landschap" definieert als iets dat om hen heen bestaat. Ze zien het los van zichzelf. Er komen geen mensen in voor, terwijl zij toch het landschap voor een groot gedeelte het huidige aanzien gegeven hebben. Een illustratie: "(..) Je hebt weer het lekkere Friese ruime land en daar haal je diep adem. Het vlakke land in Friesland met zijn wijde vergezichten, rietkragen, meren, de boerderijen

(..)" In deze omschrijving zitten alle begrippen die de anderen ook gebruiken. Het enige waarover verschil van mening bestaat is of "recht" en "vlak" kenmerkend is voor het Friese landschap. De polders zijn recht en vlak maar dat heb je niet in Friesland. Illustratief voor een formulering waarin het gebruik van het landschap door de mens wordt benadrukt is: "Het landschap hier is een cultuur, een gecultiveerd landschap, laat ik het zo zeggen: Er is al eeuwen op gewerkt, bewerkt, op de natuur ingespeeld".

In een eerdere vraag over omgaan met natuur en landschap op het eigen bedrijf werd veel vaker een relatie gelegd tussen het werken van de boer en het aanzien van het landschap. Het geven van een definitie over zoiets "normaals" als landschap en natuur zonder dat het bedrijf er bij wordt betrokken, is men kennelijk niet gewend.

4.2 Analyse per aspect

In de analyse van de aspecten wordt de volgende methode gevolgd: eerst worden de respondenten op basis van de door hen gegeven informatie over het feitelijk "omgaan" in groepen ingedeeld. Dan wordt gekeken of deze indeling stand houdt en/of versterkt wordt door "redenen" en "meningen" over het omgaan.

4.2.1 Dieren

Het onderwerp "dieren" valt uiteen in twee categorieën: weidevogels en hazen, en schadelijke dieren. Schadelijke dieren zijn mollen, muskusratten, roeken, eksters en ganzen. Deze dieren zorgen voor overlast en moeten bestreden worden.

Ten aanzien van het omgaan met "dieren" zijn drie groepen respondenten te onderscheiden naar de activiteiten die men onderneemt bij de aandacht en zorg voor vogels en hazen.

Groep 1 Dit zijn de respondenten met een "basisgedrag" gekenmerkt door: de vogelwacht waarschuwen en eventueel samen met hem stokken en nestbeschermers plaatsen, als je een nest ziet de machine optillen en een pluk gras laten staan. In het algemeen: als je weet waar de nesten liggen, houd je daar rekening mee.

FRI 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11, 14, 15

Groep 2 Vier respondenten spannen zich extra in voor "dieren" in de vorm van een grotere tijdsinvestering en/of aanpassingen in hun bedrijfsvoering.

FRI 3, 9, 10, 13

Groep 3 FRI 8 onderscheidt zich van voorgaande respondenten omdat hij heel anders omgaat met de natuur. Hij vertelt dat mensen uit het dorp al jaren op zijn bedrijf de vogelstand opnemen en dat er veel vogels zitten. Zijn bedrijfsvoering is, vergeleken met de burens, heel anders. Bij hem krijgt alles de kans om te groeien en dat ligt besloten in een andere manier van boeren.

FRI 12 is een apart geval. Hij vertoont in veel opzichten een "anti-basisgedrag". Vroeger was hij zelf eierzoecker, maar nu heeft hij er een gruwelijke hekel aan. De vogelwacht komt niet op zijn land. Volgens hem trekken plukken gras en stokken bij de nesten juist de roofvogels aan. Toch zegt hij dat hij om de nesten heenmaait als hij de plaats weet. Zijn concrete handelen blijft onduidelijk.

Er worden verschillende opvattingen over het fenomeen "eierzoeken" geventileerd. Een boer vertelt eieren te zoeken maar laat de rest, de nazorg, over aan de vogelwacht. Een ander vertelt "deze sport te beleven, er staat tegenover dat je later de vogel helpt de eieren uit te broeden" (dus dat je aan nazorg doet). Eierzoeken als hobby, of sport, betekent dat je veel nesten weet te liggen. Dit hoeft echter niet te betekenen dat je meer voor vogels over hebt (vergeleken met iemand die niet aan eierzoeken doet). Met andere woorden: "eierzoeken" is nog geen geldige indicatie voor meer rekening houden met natuur en landschap.

Het waarom van het gedrag ten aanzien van "dieren" wordt uit de gegeven redenen niet altijd gelijk duidelijk: "er sneuvelen veel eieren en vogels omdat je ze niet ziet"; iets duidelijker is: "aan eierzoeken doe je omdat het je hobby is". De belangrijke cluster redenen bestaat uit "liefde voor de natuur". Dit wordt twee maal genoemd in groep 1 en vier maal (dus iedereen) in groep 2. Deze reden kan opgevat worden als een versterking van de indeling in groepen.

Vier respondenten geven geen redenen voor hun omgaan.

Kenschetsen onderwerp "liefde natuur" (voorbeelden):

- fri14 als natuurliefhebber probeer je alles intact te houden
- fri5 we vinden dierenspul leuk, er wordt niet op gejaagd
- fri13 (eierzoeken verbieden) zodat vogels tijd krijgen om te broeden
- fri10 eierzoeken om ze te vinden, veel eieren laat je liggen, vroeg uit
- fri9 ik probeer zo te werken dat beesten zoveel mogelijk ruimte hebben
- fri9 ik beleeft het eierzoeken als sport
- fri3 ik houd van de natuur-beestje-maai er omheen
- fri3 later (of omheen) maaien, ik houd van de natuur

FRI 12 blijft een apart geval. Hij geeft een aantal redenen om zijn gedrag te verduidelijken. Die redenen komen neer op: hij heeft een hekel aan de

vogelwacht die de vogels alleen maar van hun nest afhoudt.

Opvallend is een mening die bij veel (7) respondenten terugkomt: als we gaan maaien, zeker met een koud voorjaar, zijn alle eieren al uit. Vier respondenten uit groep 1 en drie uit groep 2 verkondigen deze mening. De gemiddelde maaidatum ligt in deze streek in de week van 15-20 mei (maar in een koud voorjaar minstens een week later). Deze mening van de respondenten komt niet helemaal overeen met de feiten. Een onderzoek in Waterland (over 1982, 1983 en 1984) laat zien dat bij een telling tussen eind mei tot rond 18 juni negentig procent van de legsels van kievit, grutto, tureluur, scholekster en kempshaan waren uitgekomen. De vraag is echter of de weidevogelsituatie in Waterland en ZW-Friesland goed te vergelijken zijn.

Een vrij algemeen verkondigde mening is dat "dieren" (weidevogels, hazen etc) erbij horen. Het zou een verarming zijn als ze er niet meer waren, ze zijn een stofferding van het landschap. Iedereen verwoordt deze mening, uitgezonderd FRI 1, 6, 11 en 15. Opvallend is de houding tegenover "dieren", die FRI 2, 4 en 12 formuleren: uiteindelijk moeten de dieren zichzelf redden. Zij vinden ook dat "dieren" er bij horen en ze doen er ook wel wat voor; maar hieruit komt toch naar voren dat hun eigen werk vóór gaat, en dóór gaat.

De respondenten van groep 2 (en FRI 4) brengen als hun mening naar voren: "wij maken de natuur niet kapot, het valt allemaal best mee, er zijn nog genoeg vogels, wij doen het best goed." Voelen deze respondenten zich aangevallen door de natuurbeschermingsorganisaties en willen zij zich op deze manier verweren? Of is het logisch dat juist degenen die veel aan het beschermen van dieren doen, deze mening verkondigen?

Conclusie

De drie groepen die men kan onderscheiden op basis van het omgaan met "dieren", worden na de analyse van redenen en meningen gehandhaafd. De afkeer van de vogelwacht en het niet vanzelfsprekend merken van nesten plaatst FRI 12 in een uitzonderingspositie. Als gevolg van een aantal opmerkingen die zijn negatieve houding weer enigzins relativeren, en gezien de rest van het materiaal, wordt hij in groep 1 geplaatst. Hij is pas in 1984 boer geworden en zijn uitgangssituatie was niet onverdeeld gunstig. Dit verklaart misschien zijn tegenstrijdige opvattingen en gedrag. Groep 3 (FRI 8) noemt geen redenen voor het omgaan maar heeft wel meningen hierover. Hij spreekt zich duidelijk uit over de relatie tussen de bedrijfsvoering en de natuur. Hij vertelt: "Als de moderne bedrijven zo doorgaan met de ontwikkeling, komen hier op mijn land meer vogels" en "er zitten op mijn bedrijf meer soorten door later en minder maaien". Vooruitlopend op de analyse van de andere aspecten waarin dit andere omgaan ook heel duidelijk blijkt, wil ik FRI 8 als aparte groep handhaven.

Uit het materiaal komen twee verschillende houdingen tegenover de natuur

naar voren. Eén die geformuleerd wordt door FRI 6. Hij voelt zich afhankelijk van de natuur: "De natuur regelt de dingen zelf en daar kunnen we niets aan doen", "de natuur beheerst het leven als veehouder zijnde". Hiertegenover staat een mening die gekenmerkt wordt door een zekere afstandelijkheid en objectivering van de natuur: "gebruiken van de natuur", in verschillende gradaties en nuanceringen.

Sommige respondenten hebben het gevoel in een spanningsveld te zitten tussen "natuur" en "economie". Weer anderen verwoorden het zo: "Ze willen het net als vroeger. Al dat bewaren is waanzin, we moeten doorgaan met de landbouwontwikkeling, er is nog zoveel te verbeteren". FRI 4 geeft als toelichting: "Er is veel verdwenen in de jaren, maar is dat zo'n ramp? Is het daarom minder gunstig geworden? Dit zijn: FRI 14, 13, 10, 9, 7, 5, 4, 2. Deze verschillende meningen geven aan dat groep 1 geen homogene groep is.

Het laatste onderwerp gaat over de kennis van vogel- en plantensoorten. Het merendeel van de respondenten blijkt niet alleen de kievit te noemen maar ook veel soorten vogels te kennen en hun specifieke kenmerken en "eisen": hoe je ermee om moet gaan. Andere opmerkingen: "Kievit, grutto en scholekster redden zich wel" en: "De kempfaan komt hier nog veel voor, ook al broedt ze hier niet meer". Vooral FRI 3 en 9 kennen en zien de bijzondere soorten. Wat betreft de rijkdom aan planten zijn ze snel uitgepraat. Er is meestal weinig aandacht voor en kennis over planten. FRI 8 kent veel planten, grassen, bloemen en heeft ze ook in zijn grasland, FRI 10 kent veel soorten die nog in het boezemland voorkomen. Twee maal bleek de vrouw van de boer veel soorten te kennen langs het riet of in de berm. Ze heeft de verschillende soorten met de kinderen gezocht voor school of kent ze nog van vroeger.

4.2.2 Landschapselementen

Tabel 4 gaf een indicatie van de plaats en betekenis van "landschapselementen" voor de respondenten. Inclusief een aantal opmerkingen die in het kader van de bedrijfsgegevens werden geplaatst wordt er door zeven respondenten iets over gezegd. Het gaat over bloemen en planten in bermen, spoordijken, kades en boezemlanden en bomen rond meren en poelen. Deze respondenten hebben last van die bloemen en planten (bijv. fluitekruid) en vinden dat bermen beter onderhouden moeten worden door de gemeente. Eén respondent gebruikt de aanwezigheid van de verschillende planten als bewijs dat met de intensieve landbouw toch niet alles verdwenen is: "Bermen worden niet intensief gebruikt en daar zie je alles weer terug". Eén respondent heeft stukjes buitendijks land aan een meer, waarop nog allerlei grassen en bloemen voorkomen (observatie van de interviewster). Dat zij "kruiden" genoemd worden vindt hij vreemd. Voor hem is het een slechte kwaliteit gras. Een ander laat er z'n koeien lopen, "zolang ze het afvreten, doen ze maar". FRI 8 hooit zijn boezemland. Wat

betreft de bomen rond meren en poelen: de een vindt het mooi zolang ze maar op onbruikbare grond staan, de ander vindt ze niet passen in Friesland.

Conclusie

Men "gaat niet om" met landschapselementen (uitgezonderd het maaien en weiden van boezemlanden), men merkt ze niet op en/of heeft er last van. Dit onderwerp zal in de typologie geen rol spelen.

4.2.3 Perceelsranden

Zoals uit tabel 4 bleek, is ook op de vraag hoe omgegaan wordt met perceelsranden weinig respons gekomen. Samen met enkele bedrijfsgegevens uit het laatste gedeelte van de interviews en passages uit het topic "onderhoudsovereenkomst" komt een beeld naar voren over wat "perceelsranden" zijn, hoe men ermee omgaat en welke betekenis men er aan geeft.

Perceelsrand: boeren hebben het over slootkanten en rietkragen. De kanten van oude sloten worden één maal per jaar gemaaid met de cyclomaaier en schoongemaakt. De nieuwere sloten, die veel dieper en steiler zijn, worden afgesneden en gehekkeld. Dit wordt door alle boeren zo gedaan, behalve FRI 1 en FRI 15: zij snijden ze nog ouderwets met de hand (met behulp van een snijzeis) en FRI 8 doet dit waar de trekker er niet bij kan. Eén respondent signaleert dat door de andere waterstand in de sloten bloemen en planten wel zullen verminderen. Een ander merkt op dat in de rietkraag veel minder plantensoorten staan. Rietkragen: sommige gedeelten worden door Domeinen onderhouden, andere door boeren zelf. De meesten doen wel wat aan dit onderhoud: branden, maaien en/of beschermen tegen koeien en recreanten.

De redenen voor dit omgaan met perceelsranden zijn o.a. de verplichting tot onderhoud van de sloten van het waterschap. Sommige boeren wijzen ook op de rotzooi en onkruiden in slootranden die je over je land krijgt als je de boel niet goed onderhoudt. Voor FRI 1 en 15 is de reden van hun speciale onderhoud dat ze houden van mooi handwerk en dat ze het altijd zo gewend zijn. FRI 2 en 4 hebben de sloten juist dieper en breder gemaakt om een betere ontwatering en drainage van het land mogelijk te maken. Anderen hebben schrale slootkanten omdat "je toch geen kunstmest in de sloot gooit", anderen strooien juist tot aan de slootrand. Volgens hen kan de natuur dit best hebben. Riet(onderhoud) is belangrijk als bescherming tegen walafslag en ook om te voorkomen dat het onkruid je land opwaait.

Conclusie

Er is speciaal gevraagd naar de slootranden in het kader van de onderhoudsovereenkomsten, anders was het als specifiek element van natuur en landschap niet eens opgemerkt. Alle respondenten gaan min of meer op dezelfde manier om met de sloten en slootranden. Het is een apart gedeelte van het land, maar het wordt op dezelfde manier gebruikt als het land (met maaien, weiden en bemesten). Riet en rietkragen zijn functioneel voor de bedrijfsvoering en worden als zodanig onderhouden. Voor perceelsranden als specifiek element in het natuur- en landschapsbeheer lijkt in Friesland weinig voedingsbodem aanwezig.

4.2.4 Erf

De algemene teneur in het gebied is: vóór een open landschap, tégen bomen in dat landschap. Bomen om het erf zijn duidelijk een andere zaak. Twee respondenten hebben van vroeger uit nog een boomgaard; niet dat ze daar nog veel aan doen maar dit betekent toch bomen om het huis. Eén van de twee is ook bezig met herinplanten. Een derde respondent heeft veel bomen geplant nadat een vrijwillige kavelruil had plaatsgevonden en hij erfbeplantingssubsidie kreeg. Een ander vertelt enthousiast over hun hobby (hij en zijn vrouw): ze kweken zaailingen op en planten overall bomen en struiken.

Over bomen op het erf worden door meerdere respondenten wel wat opmerkingen gemaakt: bomen zijn mooi en horen erbij. Ook worden opmerkingen gemaakt over de bloemen in de tuin: men vindt ze daar wel mooi, dat is ook geen onkruid. De reden voor dit omgaan met beplantingen om het erf is, dat ze het gewend zijn vanuit het verleden (de boomgaard), dat ze het mooi vinden en het als windkering dienst doet.

4.2.5 Land

Samen met "dieren" vormt bij de Friese boeren "land" een belangrijk aspect van het omgaan met natuur en landschap. Het interviewmateriaal, bijeengebracht onder dit onderwerp, valt uiteen in vier thema's. Dit zijn: spuiten, bemesten, gebruik en verbeteren. "Bemesten" slaat op alles dat te maken heeft met drijfmest en kunstmest. "Gebruik" omvat de handelingen met de grond die onderdeel vormen van het bedrijfssysteem zoals maaien, beweiden maar ook kunstweides (frozen en inzaaien om de 3 tot 5 jaar). "Verbeteren" staat voor de handelingen die de produktiefunctie van de grond vergroten.

Sputen

In Friesland zijn drie gedragsvormen te onderscheiden tegenover het spuiten:

Groep 1: niet, nooit spuiten	FRI 1, 6, 8, 10, 12
Groep 2: incidenteel spuiten	FRI 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 13, 14, 15
Groep 2a: waarvan hele percelen	FRI 2, 3, 11, 14, 15

Paardebloem, boterbloem, kweek, distel, herderstasje, muur en speenkruid worden door de respondenten bestreden. "Incidenteel" spuiten: uit de gegevens blijkt niet hoe vaak dit geschiedt. Maar veel respondenten blijken een hekel aan spuiten te hebben; hieruit kan geconcludeerd worden dat het niet veel zal zijn. Hele percelen worden doodgespoten voor het frezen/ploegen en het opnieuw inzaaien van het grasland.

De (on)kruiden en bloemen mogen in het grasland niet de overhand krijgen, want ze verstikken het gras en brengen zelf niets op. Dit cluster redenen geldt voor bijna alle respondenten in groep 2 en 2a. Een aantal van hen heeft een hekel aan spuiten, uit milieuoverwegingen maar ook omdat ze vrezen over 10 jaar te horen dat het toch gevaarlijke stoffen zijn.

Groep 1 kijkt anders aan tegen het bestrijden van onkruid door middel van spuiten. Zij vinden het troep en praktiseren andere manieren. Bij sommigen is het gewoon niet nodig omdat het land er goed bij ligt. Daarbij zijn de kosten hoog. De reden voor groep 2a om aan "volveld"-spuiten te doen is: voorkomen dat oude en slechte grassen en onkruiden terugkomen in het nieuw ingezaaide land. Men heeft het dan vooral over kweek, een gras dat moeilijk op andere wijze te bestrijden is volgens de respondenten. Ze hebben weinig problemen met het "volveld"-spuiten. Hiertegenover staat de algemene mening van groep 2: alleen spuiten als het noodzakelijk is.

Conclusie

Op basis van de geconstateerde samenhang tussen omgaan, redenen en meningen blijven de drie groepen bestaan. Maar bij het aspect "spuiten" spelen praktische omstandigheden een grote rol. De respondenten laten zich vooral door die omstandigheden leiden in hun gebruik van bestrijdingsmiddelen. Niemand gebruikt ze met plezier. Daardoor is slechts sprake van relatieve verschillen tussen de drie groepen. "Sputen" is slechts een zwak indelingscriterium voor een typologie.

In de verhalen over het spuiten zitten wel allerlei belangwekkende elementen. Bijvoorbeeld de verschillende manieren van omgaan met en denken over de paardebloem. Twee respondenten (FRI 9, 13) vinden dit niet zo'n groot onkruid en hebben er geen moeite mee, terwijl drie anderen (FRI 3, 11, 15) er fel op zijn en het regelmatig spuiten (als het

de overhand krijgt). Niet alleen door respondenten uit groep 1 maar ook uit groep 2 en 2a worden verschillende alternatieve bestrijdingsmethoden aangegeven. Distels en brandnetels kunnen met handwerk verwijderd worden (4x), greppels uit het land halen en de ontwatering goed verzorgen is een goed middel tegen kweek (1x). Kalk en/of fosfatemon strooien tegen de zuurgraad zodat de zuring uit het land blijft (3x). Meer en eerder maaien is ook een goed middel tegen zuring en distel (4x). Slechte grassen en onkruiden haal je uit een perceel door het over de kop te halen. Er wordt in dit gebied verschillend gedacht over het (intensiever) weiden als alternatieve bestrijdingswijze. De één zegt er "ja" tegen (FRI 10); een ander zet daar vraagtekens bij, vooral omdat hij dan overal het onkruid ziet opkomen (FRI 13); en een derde wijst het heel expliciet af (FRI 11). Een ander punt is dat het voorkomen van de verschillende bloemen en (on)kruiden niet elk jaar hetzelfde is. Dat heeft te maken met de temperatuur in het voorjaar (lang koud weer geeft bijvoorbeeld veel paardebloemen), de bodemsoort (zand of veen), nat of droog land en het bedrijfssysteem (veel weiden of juist veel maaien). Er lijkt in deze streek overeenstemming te bestaan over de opvatting dat het voor de grasmat beter is de koeien naar buiten te doen dan altijd alles te maaien. De zode is dan veel steviger en dat is ook een bescherming tegen onkruid.

Bemesten

Uit het verhaal van de respondenten en vooral uit de bedrijfsgegevens komt een beeld naar voren van grote verschillen in het kunstmestgebruik. Overwegend wordt in Friesland kalkamon gestrooid, soms in combinatie met fosfatemon of magnesamon. Er zijn drie groepen te onderscheiden:

Groep 1: gebruikt veel kunstmest (400 tot 450 kg zuivere N per ha)	FRI 2, 13, 14
Groep 2: de "middengroep" (ruim 200 tot ruim 300 kg)	FRI 3, 4, 5, 7, 15
Groep 3: weinig kunstmest (100 tot 200 kg)	FRI 1, 6, 9, 10, 11, 12
Groep 4: geen kunstmest	FRI 8

Groep 1, die veel strooit, heeft er een passend verhaal bij.

FRI 14: "Mestgebruik is een factor van het omgaan met natuur en landschap, je moet genoeg op de grond brengen". FRI 13 bekijkt het op een andere manier. Hij beheert het land zodat het overdraagbaar is. Het handhaven van de produktiviteit van de grond is een belangrijk element hierin. De kunstmest die hij strooit, heeft geen negatieve effecten op die grond. Hij gaat er mee door. FRI 2 is door zijn situatie (zomerstalvoeding) genoodzaakt de grond intensief te gebruiken. Groep 3, die weinig of "niets" strooit, heeft hier ook duidelijke redenen voor. Kunstmest kost geld, ze hebben het extra voer niet nodig, zijn er misschien wat ouderwets in of hebben veel eigen vaste mest en gier. Het land went ook aan kunstmest en dan kan je niet meer terug. Groep 4 gebruikt al lang geen kunstmest meer. Hij strooit wat magnesamon ter versteviging van de

beenderen van de koeien. Hij ziet allerlei voordelen: zijn gras wordt sneller hooi, er staat klaver in de wei en zo zonder kunstmest en gewoon maaien, heeft hij een stevige graszode. Natuurlijk ook de kosten die ermee verbonden zijn. Nu met de beheerovereenkomsten wordt deze situatie gecontinueerd.

De aanvullende opmerkingen, waaronder verhalen over de mestwet (de mest is in Friesland geen probleem, wij kunnen het best kwijt, laten ze het in Brabant zelf oplossen) maken duidelijk dat in ieder geval FRI 4 boven de 125-kg fosfaatnorm zit. Ruim eronder zit FRI 6 (70 kg); FRI 3 en 15 vertellen ook dat ze er niet boven komen.

Conclusie

Op basis van het gebruik van kunstmest kunnen vier groepen onderscheiden worden. Redenen en meningen geven geen aanleiding hierin verandering aan te brengen. Het onderhavige onderwerp deelt met "spuiten" zijn praktische karakter. Hoewel de meeste informatie uit de lijst met bedrijfsgegevens komt, worden in een aantal gesprekken wel relaties gelegd met het milieu (FRI 1, 3, 4, 7, 10, 13, 15). Zolang het negatieve effect van kunstmest op bodem en grondwater niet bewezen is, gaan deze respondenten door op de door hen ingeslagen weg.

Gebruik

Er blijken allerlei systemen van maaien/beweiden in omloop te zijn. Een aantal boeren maait eerst alles, dan gaan de koeien naar buiten, anderen doen de koeien snel naar buiten en weiden veel. Er wordt bij sommigen al vroeg gemaaid voor stalvoer. Eén boer hanteert het systeem van zomerstalvoeding. Deze verschillende systemen hebben veel te maken met de bedrijfssituatie; deze komt later aan bod. Maar ook speelt de "mode" een rol: een respondent vertelde dat de voorlichting een paar jaar geleden het systeem van zomerstalvoeding heeft gepropageerd. Hij en andere boeren langs de dijk hebben dit een tijd gedaan maar zijn er allemaal van afgestapt. Het betekende heel veel werk en een sterke gebondenheid aan het bedrijf en de grond ging er op achteruit (in tegenstelling tot wat de voorlichting beweerde). Deze mening deelt deze respondent met veel boeren in de streek: koeien op het land geeft een steviger zode en is beter voor koe en mens.

De redenen voor de verschillende vormen van gebruik lopen sterk uiteen. FRI 1, 6 en 12 maaien alles vóór de koeien naar buiten gaan omdat ze veel voer voor de winter willen hebben. In de eerste snee zit de meeste voeding. Voor FRI 3, 10, 13, 14 en 15 is zoveel mogelijk ruwvoer van eigen bedrijf ook de drijfveer achter hun beweiden/maaien systeem. Zij hanteren hiervoor een economische motivatie: dat kost namelijk het minst. De doelstelling van zoveel mogelijk ruwvoer van het eigen bedrijf halen kan tot verschillende keuzes in het bedrijfssysteem leiden. Externe

omstandigheden, zoals verkavelingssituatie en hoogte van het melkquotum, spelen hierin een rol.

Conclusie

Het "gebruik" van de grond en de redenen hiervoor geven geen aanleiding tot het maken van groepen. Waarschijnlijk geven deze gegevens later, in combinatie met de andere aspecten (spuiten, bemesten, verbeteren etc) een duidelijker beeld. De respondent die in dit onderwerp een heel ander beeld van het bedrijf geeft, is FRI 8. Zijn andere omgaan, en de samenhang in redenen en meningen, is reden om hem in een aparte groep te plaatsen. Het grote verschil met de andere respondenten is dat FRI 8 bewust gekozen heeft voor deze situatie; hij wist waar hij aan begon toen hij het bedrijf overnam. Anders dan de andere respondenten accepteert hij (de beperkingen van) de bedrijfssituatie in plaats van deze met veel middelen om te buigen. Hij strooit geen kunstmest, maait begin juni en het gras wordt voor het grootste gedeelte bewaard als hooi. Hij heeft veel land per koe ter beschikking en daarom hoeft het ook niet zo intensief. Hij is van mening dat het op zijn manier prima gaat met het bedrijf. Er is een mooie en stevige zode en droog land, terwijl het waterpeil is zoals vroeger. Hij heeft gezonde koeien, goed gras met veel kruiden en weinig kosten. Dit is bij zijn burens die veel geld steken in kunstmest en graslandverbeteren, niet altijd het geval.

Verbeteren

Dit aspect speelt enorm in Friesland. Er zijn grote verschillen tussen de respondenten. Er bestaan uitgesproken meningen over hoe je met de grond behoort om te gaan. Alvorens respondenten in te delen in groepen met een verschillend niveau van verbeteren, wordt eerst stil gestaan bij de verschillende vormen die het "verbeteren" kan aannemen en de respondenten die het wel of niet doen.

Verbeteren is:

- land over de kop halen (frezen, ploegen) en opnieuw inzaaien
- diepontwateren en draineren
- aanpassen van percelen
- doorzaaien

In "het land over de kop halen" valt duidelijk een onderscheid te maken tussen respondenten die het regelmatig doen, elk jaar een stuk nemen en zo in ongeveer 10 jaar het hele bedrijf zijn rondgeweest.

Dit zijn: FRI 3, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 15.

Er zit wel wat differentiatie in deze groep. FRI 4 en 7 zijn helemaal niet zo'n voorstander van het geregeld stuk maken van de grond. FRI 5 is er voorzichtig mee geworden omdat de nieuwe grassen uitvriezen en dan "moet je duur werk doen". Terwijl de oude zode er wel tegen kon.

FRI 1, 6, 11, 12 doen het zo nu en dan, in kleine stukken en/of hebben één perceel gedaan; FRI 1 en 6 zijn niet tevreden met het resultaat. FRI 9 laat alle verbeteringen noodgedwongen achterwege en FRI 8 doet het nooit.

Diep ontwateren en draineren laten ook grote verschillen zien:

FRI 2, 3, 13	hebben het hele bedrijf diep ontwaterd en gedeeltelijk gedraineerd (FRI 3 alles)
FRI 4, 5, 7, 10, 14	hebben dit voor een gedeelte van het bedrijf gerealiseerd
De rest	heeft de ontwatering niet of op kleine schaal aangepakt.

Wat betreft het aanpassen van percelen en het doorzaaien: FRI 4, 7, 9, 12, 13 hebben percelen aangepast en FRI 2, 10, 14, 15 zaaien percelen door.

De redenen die men aanvoert om het "land over de kop" te halen, zijn voor FRI 3, 10, 13: een inkomen halen. Voor alle respondenten geldt: het land een goede beurt geven. Distel of kweek moeten soms bestreden worden, greppels moeten uit het land of juist recht getrokken worden. Het is ook een manier om een teveel aan mest kwijt te kunnen of om het land vlak te maken. Ook hier enige differentiatie: FRI 4 en 7 leggen niet de nadruk op zoveel mogelijk ruwvoer, maar hebben het voortdurend over een gezonde bodem, een gezonde produktie. Niet dat hele intensieve.

Voor FRI 1, 6, 11, 12 wegen de resultaten niet op tegen de kosten. Zij zijn ermee gestopt of doen het in heel kleine stukjes. FRI 8 is de enige die zegt: dat frezen en opnieuw inzaaien is nergens voor nodig. Hij wil de bestaande situatie handhaven.

Diep ontwateren en draineren wordt gedaan omdat op deze manier het land beter te benutten is. Het is droger dus het gras gaat eerder groeien, je kan eerder het land in. "Het is een vooruitgang" (FRI 4). Percelen worden aangepast om efficiënter en sneller te kunnen werken. Men kan grotere machines inzetten.

Het doorzaaien is noodzakelijk omdat het nieuwe gras kwetsbaar blijkt te zijn voor koude winters zonder sneeuw. Wil je dan toch voldoende kuilvoer krijgen, moet je doorzaaien. Of afwachten wat er nog opkomt.

Conclusie

Uit de resultaten komt een groep respondenten naar voren die zich onderscheidt met betrekking tot de intensiteit en de middelen waarmee ze het produktiedoel nastreven en de redenen en meningen die ze daarbij geven. Zij verbeteren regelmatig of voortdurend en zij hebben geheel of gedeeltelijk diep ontwaterd en gedraineerd. Naar redenen en meningen

onderscheiden FRI 4 en 7 zich wel van de rest, naar omgaan niet. Er is onvoldoende aanleiding om er een aparte groep van te maken. Misschien dat in een latere fase van de analyse de verschillen wezenlijk blijken te zijn.

Groep 1: FRI 2, 3, 4, 5, 7, 10, 13, 14.

FRI 8 onderscheidt zich weer door zijn afwijzen van dit soort maatregelen en zijn streven de bestaande situatie te handhaven.

Groep 2: FRI 8

De overige respondenten doen bijna allemaal wel wat aan verbeteren maar op veel kleinere schaal. Zij kenmerken zich door voorzichtigheid op dit punt.

Groep 3: FRI 1, 6, 9, 11, 12, 15.

Bouwplan

Dat is in het Friese gebied helemaal niet aan de orde.

4.3 Constructie typologie

Met de hierboven beschreven analyse op aspecten is een scala van groepen ontstaan. De afzonderlijke indelingen voldoen allemaal aan de eis dat ze berusten op voor de respondenten betekenisvolle aspecten. Verder is de indeling in groepen geschied op basis van samenhang tussen omgaan, redenen voor omgaan en meningen over omgaan. De gevonden groepen vormen het uitgangspunt voor de constructie van een typologie. Maar om van een typologie te kunnen spreken moet nog aan een derde eis worden voldaan: er moet samenhang zijn tussen alle aspecten. Het gaat om het vinden van groepen die consistent zijn naar alle aspecten die zijn geanalyseerd. Dan kan men spreken van typen.

Aan alle drie eisen voldoet één persoon, namelijk FRI 8.

FRI 8 is een type omdat hij een karakteristiek patroon vertoont in zijn omgaan, de redenen daarvoor en de meningen daarbij. Dit onderscheidt hem van de andere respondenten. Voor de resterende veertien respondenten kan deze conclusie niet getrokken worden. Er zijn grote verschillen tussen deze veertien, maar zij monden niet uit in meerdere types. De verschillen die er zijn, zitten of in het aspect "land" of in "dieren" maar vertonen weinig onderlinge samenhang. De verschillen leiden niet tot karakteristieke patronen. Aan de derde, en belangrijkste eis voor de constructie van een typologie, wordt dus niet voldaan. In deze grote groep zitten de vier respondenten die "extra" aandacht en tijd aan "dieren" besteden. Maar dit correleert niet met een andere manier van omgaan (en de daarmee verband houdende redenen en meningen) van "land".

Een conclusie die wel getrokken kan worden is dat de relatie "intensief boeren" en "geen rekening houden met natuur en landschap" geen oorzakelijk verband is. Bijvoorbeeld FRI 3 of 13: zij besteden extra tijd aan het beschermen van "dieren" en bewerken het land intensief. Een intensieve produktiewijze kan samengaan met veel zorg voor "dieren".

Het is ook niet zo dat relatief extensief boeren (al dan niet met een beheerovereenkomst) oorzakelijk gerelateerd is met méér rekening houden met natuur en landschap. Bijvoorbeeld: FRI 1, 6, 11, 12 en 15 gaan niet extensief om met hun grond vanwege meer zorg voor natuur en landschap. De relatie "intensief boeren" en "extra zorg voor natuur en landschap" kan een veelbelovende optie voor de toekomst zijn. Hoe de verschillen tussen type 1 (FRI 8) en de overige agrariërs (type 2) er precies uitzien wordt hieronder behandeld.

4.4 Beschrijving typen

4.4.1 Type 1

Integratie/ segregatie

Voor dit type is zijn manier van bedrijfsvoering de beste garantie voor het instandhouden van de natuur. Hij werkt zoals hij werkt omdat de omstandigheden waarin hij zijn bedrijf uitoefent nogal bijzonder zijn. Hij weet, dat hij anders boert dan de rest om hem heen maar hij is er tevreden mee. Dat dit ook nog goed is voor natuur en landschap, maakt het alleen nog prettiger.

Waardering

Hij vindt al dat rechte en gladde ("die voetbalvelden") niet mooi, veel te duur en nergens voor nodig. De andere boeren maken de zode kapot en dan moeten ze later allerlei kunstgrepen uithalen om er nog gras op te krijgen. Die ligboxen zijn ook niet mooi, het industrieterrein aan het dorp ook niet. Dat hoort niet bij Friesland.

Omgaan met natuur en landschap

Op zijn bedrijf is nog veel te vinden aan grassoorten, bloemen, vogels en dieren. Hij boert op een manier waarin de regels van de beheerovereenkomst goed passen. Nu maait hij nog later, hooit heel veel; allemaal zaken waarmee de natuur op zijn bedrijf gediend is. Met de grote verscheidenheid aan grassen en kruiden heeft hij gezond vee en komen er steeds meer vogels van elders.

4.4.2 Type 2

Integratie/ segregatie

Men ziet "natuur en landschap" wel als onderdeel van de bedrijfsvoering, maar het streven is: zo goed en zo veel mogelijk ruwvoer en melk produceren. Minder kunstmest gebruiken, later maaien stuit op weerstand want zo kan niet eruit gehaald worden wat erin zit. "Natuur en landschap" in de vorm van vogels en hazen is zeker geen onbelangrijk onderdeel van het agrarische bestaan. Volgens deze respondenten is intensief boeren en beschermen van de vogels prima te combineren.

Waardering

Men vindt het Friese landschap mooi. Een boom hier en daar, zeker bij de boerderijen. Er wordt gebruik gemaakt van de erfbeplantingssubsidies. Wat echt mooi is, is een glad groen weiland met lekker gras; dit is ook je visitekaartje naar de burens. Er wordt meteen bij gezegd dat deze ontwikkeling niet goed is in de ogen van de natuurbeschermingsorganisaties; er zijn veel soorten verdwenen, ook bloemen. Maar die leveren niets op. Over een groot natuurreservaat in de buurt wordt gezegd dat de boer die erop zit alleen kan boeren met heel veel subsidie. Dit strookt in het geheel niet met de eigen opvattingen, maar als de overheid het zo wil moet ze dat doen.

Omgaan met natuur en landschap

Omgaan met "dieren" is voor deze respondenten een vanzelfsprekende zaak. "Dieren" horen bij Friesland en dat moet zo blijven. Het merendeel vertoont een "basisgedrag" waarin veel voor de bescherming van vogels en hazen gedaan wordt. Een aantal respondenten doet dingen "extra": er wordt veel tijd gestoken in het zelf opsporen en merken van de nesten, er wordt zelfs op bepaalde percelen later gemaaid. Maar dat er veel bloemen en planten verdwijnen, en ook de kempfaan niet meer broedt (hoewel hij er nog in grote getale is), dat is jammer. Voor deze zaken kunnen zij de modernisering van het landbouw niet stopzetten.

4.5 Variatie binnen de typen

In de vorige paragraaf zijn de overeenkomsten in type 2 benadrukt maar is ook opgemerkt dat de verschillen onderling groot zijn. Bij het onderwerp "land" is een duidelijk patroon in deze verschillen te zien.

In onderstaande tabel zijn de respondenten op een bepaalde manier geordend, namelijk naar de al eerder geconstateerde groep "intensieve" boeren versus de wat minder intensieve boeren. Verticaal staan de aspecten die in de analyse groepen opgeleverd hebben, aangeduid met de naam van het aspect (de handeling). Ook deze aspecten zijn zodanig neergezet dat een patroon te herkennen is.

In de tabel zijn ook twee andere aspecten opgevoerd, namelijk de maai-

data en het aantal snedes. Deze aspecten voldoen niet aan de eis van samenhang omgaan-reden-mening; er zijn geen redenen gegeven. Ze geven echter een goede indicatie van de verschillende bedrijfssystemen van de respondenten en worden daarom opgevoerd.

Tabel 5 Variatie binnen type 2 naar aspecten van "land".

	Respondenten													
Aspecten	2	3	5	13	14	4	7	10	15	1	6	9	11	12
land over kop	x	x	x	x	x	x	x	x						
drainage	x	x	x	x	x	x	x	x						
veel k.mest	x			x	x									
volveld- spuiten	x	x			x				x				x	
vroeg maaien	x		x	x										
veel snedes	x	x	x											
weinig k.mest								x		x	x	x	x	x
niet spuiten								x		x	x			x
laat maaien							x		x		x			x
weinig snedes								x	x				x	x

Er is een groep "intensieve" boeren FRI 2, 3, 5, 13, 14. Zij kenmerken zich door regelmatig hun land over de kop halen en door drainage, (redelijk) hoog kunstmestgebruik en vroeg en veel maaien. Niet allemaal in dezelfde intensiteit.

Er is ook een duidelijke "extensieve" groep, FRI 1, 6, 9, 11, 12 en 15. Zij handelen op bovenstaande gebieden op een tegengestelde manier.

Opvallend is FRI 7 met aan de ene kant zijn "intensieve" behandeling van de grond en aan de andere kant het (veel weiden en) laat maaien. Dit klopt wel met zijn stellingname, hij is geen voorstander van het altijd de grond over de kop halen. FRI 7: "op onze grond wordt geen rooibouw toegepast, net als bij anderen". Zijn vrouw: "de koeien gaan er in de zomer uit, grond wordt vrij ouderwets gebruikt".

Ook FRI 10 springt eruit: een "intensieve" grondbehandeling, gekoppeld aan weinig kunstmest/niet spuiten. Hij zegt het zelf ook letterlijk: "We doen al 20 jaar aan landverbeteren, daar moet je het van hebben". De grond moet "goed" behandeld worden, bijna als een autonome factor.

Fri 4 kenmerkt zich ook door een "intensieve" grondbehandeling maar haalt in de andere aspecten een "gemiddelde" score.

4.6 Conclusie

De analyse was gericht op de constructie van een typologie voor "omgaan met natuur en landschap". De analyse heeft veel informatie opgeleverd over de manier van boeren in dit veenweidegebied. Op het eerste gezicht lijkt Friesland een homogeen en duidelijk gebied. Van de vijf onderzochte aspecten die betrekking hebben op het omgaan met natuur en landschap, blijken maar twee aspecten relevant. Het omgaan van de respondenten geeft geen aanleiding tot het opstellen van veel groepen in het kader van een alomvattende typologie: de redenen en meningen liggen in vrijwel alle gevallen niet ver uit elkaar. De kleine verschillen leiden niet tot een duidelijk afgerond geheel van groepen of typen, met uitzondering van FRI 8. Deze respondent vormt een apart type.

De twee relevante aspecten "dieren" en "land" zijn ook de aspecten waar het Friese veenweidegebied om bekend staat. "Dieren" zijn vooral de weidevogels. "Land" is het pure graslandgebied met overwegend melkveebedrijven en gemiddeld de grootste bedrijven van alle veenweidegebieden in Nederland. Het zal niet verbazen dat deze aspecten de meest betekenisvolle zijn voor de respondenten. Natte graslandvegetaties, sloot- en slootkantvegetaties, vleermuizen en visotters zijn in dit gebied uit natuur- en landschapsbehoud oogpunt zeer belangwekkend, maar niet voor de boeren.

Het kleine aantal betekenisvolle aspecten en de geringe verschillen tussen de respondenten (behalve FRI 8) geven aanleiding tot het vormen van één type. FRI 8 vormt een type en de resterende 14 respondenten vormen ook een type, maar met (grote) onderlinge verschillen in het omgaan met "dieren" en "land". Als we kijken naar één aspect, "land", en we nemen alle informatie die ons ter beschikking staat, wordt de groep opgesplitst in een intensieve, een extensieve en een middengroep. Het is niet zo dat "dieren" geen belangrijke plaats innemen in de bedrijfsvoering, en dat natuur en landschap geen warm hart toegedragen wordt. Maar het gaat uiteindelijk om het produceren van ruwvoer en het verwerven van een inkomen. De optredende verschillen blijken te zitten in de intensiteit waarmee men dit doel nastreeft.

Hoewel "omgaan met natuur en landschap" een eigen plaats inneemt in de bedrijfsvoering en in het denken van de respondenten, laat het merendeel zich hierop nauwelijks indelen in uiteenlopende typen of groepen. De analyses van blok II en III zullen hopelijk meer handvaten opleveren voor een beleid dat aan die eigen plaats van "omgaan met natuur en landschap" op het agrarische bedrijf recht kan doen.

Het in dit onderzoek gehanteerde concept van landschapsbeheer is opgebouwd uit drie elementen: de maatschappelijke functies van een waardevol landschap, een aantal basisprincipes voor het beheer van dat landschap en concrete beheermaatregelen.

De maatschappelijke functies zijn:

- duurzame produktie van voedsel, plantaardig of dierlijk;
- instandhouding en ontwikkeling van streekspecifieke half-natuurlijke leefgemeenschappen en van plant- en diersoorten;
- aanbieden van recreatieruimte aan de stedelijke bevolking;
- aanbieden van een leefbare omgeving aan de regionale bevolking, inclusief de agrarische beroepsbevolking.

Het eerste gedeelte van de analyse in deze fase omvat de vier bovengenoemde maatschappelijke functies. De reacties van de respondenten worden - indien zinvol - samengevat in een "willen-kunnen" schema. Dit schema wordt gebruikt als hulpmiddel voor een indeling in groepen. Maar eerst wordt ingegaan op het beeld of beelden die de vraagstelling bij de respondenten oproept. Er blijken uiteenlopende associaties met de functies te bestaan. Iedere respondent formuleert op zijn eigen manier welke bijdragen hij zou kunnen leveren aan bovenvermelde functies van het landschap. Welke vorm en inhoud dergelijke bijdragen kunnen hebben komt in de beeldvorming tot uitdrukking.

Na beeldvorming en zo mogelijk een indeling op basis van een schema volgt een beschrijving van de gevonden groepen en een conclusie. Hierin wordt het belang en betekenis van de gevonden groepen binnen een bepaalde functie van het landschap geschetst.

5.1 Duurzame produktie

De eerste functie is in het interview met behulp van twee vragen aan de orde gesteld: zijn er op het bedrijf mogelijkheden om de zorg voor natuur en landschap te vergroten via aanpassingen van de produktie (vraag 6) en is men bereid over te schakelen op het produceren van biologische produkten (vraag 15).

Beeldvorming

Het merendeel van de respondenten (10 x) reageert op deze vraag met een verwijzing naar de strevingen achter het "boeren". Men streeft naar een optimale produktie, naar een goed evenwicht tussen kosten en baten, naar een goede opbrengst om brood op de plank te krijgen en/of investeringen

op te brengen. De intentie achter de vraag wordt door hen geïnterpreteerd als: dan moeten we ouderwets gaan boeren, net als vroeger.

Het voorbeeld dat het meest wordt aangegrepen om de mening over aanpassing te verduidelijken, is vermindering van het kunstmestgebruik. FRI 13 zegt dat kunstmest strooien geen invloed heeft op het milieu; de hoeveelheid die op zijn land komt wordt bepaald door de kosten en opbrengsten, zijn portemonnee dus.

FRI 13: "Er is wel een grens, afnemende meeropbrengsten, nou om die grens een beetje op te zoeken dat is de kunst. Daar zijn we elk jaar naar op zoek. Dan heb je de uitslag van de bedrijfseconomische boekhouding en dan ga je kijken waar je fouten liggen. Heb ik te veel kunstmest gebruikt, dan probeer je hetzelfde resultaat met minder kunstmest te behalen. Heb ik te veel krachtvoer gebruikt, hetzelfde. Zijn de resultaten te laag, kan ik met een beetje meer kunstmest betere resultaten bereiken?"

Deze beeldvorming is het meest dominant aanwezig. Men ziet weinig noodzaak tot aanpassen, omdat men vindt dat men al genoeg doet aan zorg voor natuur en landschap; dat men verantwoord genoeg produceert. Twee respondenten kunnen zich niets bij deze vraag voorstellen.

Er zijn ook respondenten die wijzen op andere mogelijkheden voor aanpassing van de produktie. FRI 8 praktiseert al een "aangepaste" produktie door geen kunstmest (meer) te gebruiken; hij spuit niet en brengt alleen vaste mest op het land. Anderen noemen kleine aanpassingen die bij elkaar een zeer heterogeen beeld opleveren. Eén respondent heeft het over het van binnen naar buiten maaïen (dat wel kan, maar waarvan hij het nut niet inziet). Twee respondenten stellen dat een aangepaste produktie inpasbaar moet zijn in een bedrijf (en dat kan niet bij hen). Een ander heeft het over de goede kanten van de mestwet (verbod op uitrijden en mestopslag) maar wijst andere aanpassingen, bijv. via een beheerovereenkomst, af. Een aangepaste produktie is voor weer een ander een manier om het rustiger aan te doen zodat er meer tijd overblijft voor hobby's.

Negen respondenten vragen zich af met welke wijze van produceren de natuur het meest gediend is. Ze vertellen over percelen in de ruilverkaveling Koudum, waarvan niets meer afkomt en waarop geen vogel meer zit. Ook dichterbij huis zien zij voorbeelden van een in hun ogen verkeerde manier van beheren. Het merendeel vergelijkt dit met de wijze waarop zij zelf met het land omgaan; zij wijzen op de (grote) aantallen vogels die bij hen gevonden worden.

Uit de tweede vraag over dit onderwerp zijn alleen de aspecten bekeken die handelen over "duurzame produktie". Drie respondenten (FRI 1, 6, 12) wijzen elke aanpassing af. FRI 8 wil de biologische manier van produceren graag praktiseren op zijn bedrijf. De resterende 11 respondenten zien de biologische manier van produceren *niet* in het licht van de *duurzaamheid*; wel of niet accepteren wordt door andere overwegingen ingegeven.

Schema

Kunnen	Willen	
	ja	nee
ja	8	9, 10
nee	3, 5	1, 2, 4, 6, 7, 11, 12, 13, 14
onbekend		15

Beschrijving groepen

- Groep 1 (FRI 8) staat positief tegenover aanpassing, heeft dit al voor een groot gedeelte in praktijk gebracht en denkt in de richting van biologisch boeren.
- Groep 2 (FRI 9, 10) praat over kleine aanpassingen, binnen-buiten maaien, beheerovereenkomst, kunstmest. Mogelijkheden die bespreekbaar zijn, maar waarvan men sterk twijfelt of ze zinvol zijn. Men wil ze niet.
- Groep 3 (FRI 3, 5) staat wel positief tegenover aanpassen van de produktie. Men denkt vooral aan minder kunstmest en aan rustiger aandoen. Maar men denkt ook aan de lagere opbrengsten en het lagere inkomen als gevolg daarvan. Daarom is dit voor hen geen reële mogelijkheid. FRI 3 weet dat kunstmest slecht is voor het milieu, wil het milieu wel een dienst bewijzen door minder te strooien maar kan dat bij de huidige prijs-verhoudingen niet.
- Groep 4 (FRI 1, 2, 4, 6, 7, 11, 12, 13, 14) is eenstemmig in zijn afwijzing van "aanpassing". Hun beeld van een optimale produktie op het eigen bedrijf komt terug in hun interpretatie van de vraag in het interview: aanpassen betekent ouderwets boeren zoals vroeger. De manier waarop optimale produktie wordt nagestreefd verschilt nogal per bedrijf; zo ook de bedrijfs-opzet en -uitvoering. FRI 6 wil en kan niet meer aanpassen, maar heeft voor drie percelen vorig jaar een beheerovereenkomst afgesloten. Hij vindt de beheerovereenkomst geen aanpassing van de produktie, maar iets (maaidatum) waarmee hij rekening moet houden.

Conclusie duurzame produktie

De vier groepen uit het schema verschillen in opvattingen over aanpassen van de produktie. Er liggen mogelijkheden voor verandering, ook voor de

overheid (maar daarover later), bij groep 2 en 3. Zij wijzen een gesprek erover niet af, laten een bereidheid zien om van de ook bij hen aanwezige beelden van een optimale produktie af te wijken. Groep 4 daarentegen staat achter het streven naar optimale produktie en deze is sterker dan de roep om verandering zoals gesuggereerd in het interview. Belangrijk is dat vele respondenten er van overtuigd zijn dat zij het milieu niet kapot maken. Zij hebben voor de bescherming van de natuur zelfs een vogelwacht opgericht. Dit alles wil niet zeggen dat iedereen op dezelfde manier met de landbouw bezig is en dat niemand zich zorgen maakt over de toekomst van de landbouw.

5.2 Instandhouden van half-natuurlijke leefgemeenschappen

Deze functie, geoperationaliseerd in een vraag naar de bereidheid om mee te werken aan het in stand houden van natuurterreinen en bossen buiten uw bedrijf (vraag 7), roept duidelijke reacties op.

Beeldvorming

Aan welke mogelijkheden denkt men bij deze vraag? Kleine hoekjes in het land, waar vroeger een boerderij of klooster gestaan heeft, een oude terp. Dit is historie, is er altijd al geweest, het zijn *echte* (natuur)perceeltjes (2x).

FRI 4: "ja... kijk eens, van die echte dingen dat je zegt: zo'n hoekje, dat is natuur, dat was er altijd. Hier even verder is een boerderij en een stukje van zo'n boerderij af staat zomaar een bosje in het land, sloten eromheen, twee langwerpige gevormde stukjes met een paar rijen boompjes. Zolang wij het weten, is het er geweest. Wat het is.. Die boer vindt het prachtig en wil het ook niet weg hebben. Dat moet ook niet, vind ik. Als je het diep gaat ontwateren, of als je het aantast, wat er dan gaat gebeuren weet ik niet. Interviewer: maar zo'n bosje in stand houden, daar wil u wel aan meewerken?
FRI 4: ja, dat moet altijd".

Men denkt ook aan land met natuurwaarden, dat gepacht of gehuurd kan worden en dat kan leiden tot bedrijfsvergroting (2x). Deze natuurterreinen kunnen bestaan uit nieuw aan te leggen, kleine polders waarin de waterkwaliteit geregeld kan worden en waarin alle planten en dieren terug zullen komen (1x). Dit is zinvol werk als het met een groep vrijwilligers kan gebeuren (2x).

De meeste respondenten die zeggen medewerking aan het in stand houden te (zullen) weigeren, hebben een heel andere voorstelling bij deze vraag. Zij reageren op voorbeelden van natuurterreinen die zij kennen uit de buurt of uit verhalen. Een voorbeeld is het eiland de Gouden Bodem (eigendom SBB, er zit één boer op) en beheergebiedjes in de ruilverkaveling Koudum. Het gaat vaak, zo zeggen zij, om grond die een ander is kwijtgeraakt (via de dwingende maatregelen van de overheid; iets waarvan ze niets moeten hebben). Je mag niets meer doen met deze grond, die gaat in een paar jaar achteruit en er komt geen produktie meer vanaf. "De boer

als parkwachter", aldus FRI 11. Vogels zitten er dan ook niet meer. Dit alles zien ze niet zitten en ze werken er dus niet aan mee.

Verwaarlozing van (goede) grond lijkt de belangrijkste reden tot weigering. Twee respondenten die wel willen meewerken (FRI 9, 10) delen deze zienswijze ook. De vraag roept een duidelijk beeld op. De respondenten hebben geen behoefte om te reageren op de vraag naar het "kunnen". Een "willen/kunnen" schema is in deze situatie niet relevant: acht respondenten doen geen uitspraak over het "kunnen".

We krijgen twee groepen:

Groep 1: FRI 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10. Deze groep gaat uit van een eigen betekenis (waarde) van natuurterreinen en *kunnen en willen* daaraan hun medewerking geven.

Groep 2: FRI 1, 2, 6, 11, 12, 13, 14, 15. Deze groep heeft een negatief beeld en maakt duidelijk dat ze niet *willen* meewerken aan het instandhouden van dergelijke terreinen.

Beschrijving groepen

Groep 1 is heterogeen naar de soort terreinen die men wil onderhouden en de manier waarop men die terreinen wil onderhouden. Kleine hoekjes in het land die er altijd geweest zijn (FRI 4, 9) zijn anders dan kleine, nieuw aan te leggen polders waarvoor een apart waterbeheer gevoerd kan worden (FRI 7). FRI 8 en FRI 10 stellen geen voorwaarden aan het werk en de terreinen, behalve dat het met een groep vrijwilligers moet gebeuren. FRI 3 en 5 denken aan vergroting van het eigen bedrijf door daaraan het beheer van natuurterreinen toe te voegen.

Drie respondenten wijzen dus terreinen aan die heel specifiek zijn voor de streek, twee respondenten zeggen "ja" tegen de terreinen en het werk zoals bedoeld in de vraag (allen zonder betaling) en twee respondenten willen het beheer zien als verlengstuk van het eigen agrarische bedrijf. Er bestaan dus twee subgroepen die verschillen naar de aanpak van het "instandhouden":

FRI 4, 7, 8, 9, 10 en
FRI 3, 5.

Groep 2 is erg homogeen: ze wijzen allemaal de filosofie achter de natuurterreinen af en willen geen aandeel hebben in het instandhouden ervan.

Conclusie instandhouden

Een grote groep wil meewerken aan het instandhouden van specifieke natuurterreinen. Hieruit spreekt een grote betrokkenheid bij het behoud en onderhoud van het landschap (en de natuur) in hun streek. In deze streek in Friesland zijn de kleine opstanden elementen in het wijde en ruime

landschap die het uitzicht enigszins breken. Men vindt ze toch passend, en mooi. Eén respondent die de zorg voor de waterkwaliteit erg aan het hart ligt, wil deze zorg graag omzetten in het creëren van nieuwe poldertjes in dit gebied. Creëren van nieuwe landschappen waar de "natuur" volgens zijn mening weer alle kans zal krijgen.

Wat de andere groep betreft: zorg en liefde voor natuur en landschap in hun streek kan hen niet ontzegd worden. Zij zien wat er met de terreinen in hun (directe) omgeving gebeurt en zijn niet blij met het resultaat. Lang gras, geen produktie meer, achteruitgang van de bodemkwaliteit en er zitten geen vogels meer. Het nut van het meewerken aan zo'n beheer, met deze gevolgen, ontgaat hen; ze wijzen het zelfs af.

5.3 Recreatie

Deze functie in het concept van landschapsbeheer is vertaald in de vraag: ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van recreanten die geïnteresseerd zijn in een aantrekkelijk landschap en een mooie natuur?

Beeldvorming

Uit de reacties wordt duidelijk dat er een verschil bestaat tussen "recreatie" en "een paar tenten op het bedrijf". "Nee" tegen recreatie hoeft niet te betekenen dat toestemming geweigerd wordt als mensen 's avonds vragen of ze een tentje mogen neerzetten. De indruk bestaat dat een tent (of enkele tenten), een caravan op het erf of achter in het land bij de meesten voorkomt. Het gaat bij de respondenten vooral om de watergebonden verblijfsrecreatie (tenten, zeilschool, boten), terwijl in het ruilverkavelingsrapport sprake is van meerdere vormen van recreatie in het gebied. Sportvisserij, fietsen en wandelen, paardrijden; de mogelijkheden hiertoe worden in dit gebied onvoldoende geacht. De respondenten hebben het hier helemaal niet over.

Andere vormen die door de respondenten genoemd worden, zijn: het bezoeken van het bedrijf, mensen die op het erf uitrusten, praten met zeilers die aanleggen aan je land. Een aspect van de recreatie dat door veel respondenten (FRI 3, 7, 8, 9, 10, 14) naar voren wordt gebracht, is de gezelligheid en de gesprekken die je met recreanten kan voeren. Zij verwoorden ook een veelomvattend begrip van "wat recreatie moet inhouden", wellicht als onderdeel van een oude streektraditie. Of de Friese opvatting van gastvrijheid:

FRI 7: "Wat voor vorm van recreatie bedoel je? Het bedrijf heeft daar van oudsher veel aan gedaan maar om nou specifiek iets aan recreatie te doen? Het is het totale onderhoud van het bedrijf; dat hoort zo te zijn dat iedereen dat graag ziet".

Later: "Ik zou er wel voor voelen maar mijn vrouw niet. We hebben een gezin en als je mensen op je bedrijf haalt.."

(zijn vrouw gaat door) "dan moet je ze ook bezighouden. Je moet er voor open staan."

Douches en toiletten; je moet het schoonhouden en onderhouden".

(De man) "en daar is dit bedrijf te groot voor. Ik vind het wel mooi een ander soort mensen te ontmoeten".

De streek is vooral in de zomer een drukbezocht vakantiegebied. Een enkele respondent maakt opmerkingen over het lawaai dat de toeristen vooral 's nachts veroorzaken. Ook blijken er spanningen in de dorpen te zijn tussen dorpsbewoners en recreanten. Boeren ervaren zelf dergelijke overlast van recreanten niet. Wel zeggen sommigen dat niet overal campings kunnen ontstaan omdat dit niet past in het landschap.

De positieve houding tegenover de korte verblijfsrecreatie op de bedrijven is uitgangspunt voor onderstaand schema. Uit het schema wordt duidelijk wie "meer" wil en kan doen aan die recreatie.

Schema

Kunnen	Willen	
	ja	nee
ja	8	12
nee	4, 7, 9, 10, 14	1, 2, 3, 5, 6, 11, 13, 15

Groepen

Groep 1 (FRI 8) kenmerkt zich door een zeer positieve houding; hij is aangesloten bij de SVR (Stichting Vrije Recreatie), gaat in op het hoe en waarom van de huidige voorzieningen op het bedrijf en de eventuele uitbreidingsmogelijkheden. Als recreanten etenswaren willen hebben, maakt hij een grotere moestuin. Om ze wegwijs te maken in de streek, bezoekt hij zeilwedstrijden met de campinggasten in een boot.

Groep 2 (FRI 12) heeft het inkomen niet nodig, ook niet de onrust die recreatie op het erf brengt, maar ziet voor de toekomst wel mogelijkheden om er een tweede inkomen mee te verdienen. Het zal geen grote investeringen eisen omdat hij alles zelf kan bouwen.

Groep 3 (vijf respondenten) ziet het zitten als bijverdienste; structurele beperkingen in de vorm van de nabijheid van een gemeentecamping (dus geen vergunning), huisgenoten die het niet zien zitten, de benodigde investeringen of een vrouw die de drukte niet meer aankan verhinderen de verwezenlijking van een bijdrage aan de recreatiefunctie van het landschap. Een andere beperking is de ligging van sommige bedrijven: niet aan open water of te ver weg van water.

Groep 4 wordt gekenmerkt door een sterk negatieve beeldvorming van de

"recreant", die de terughoudendheid voor een gedeelte verklaart (bij FRI 12 en de huisgenoten van FRI 4 speelt dit ook een rol).

FRI 6: "Wat voor mensen komen daar? Ik hoor dat wel op die recreatieterreinen: er wordt niet betaald, er wordt gescholden en gevloekt, en op het laatst wordt er geslagen en de politie erbij. Wat haal je er voor mensen in? Dat scheelt ook een stuk, iedere Nederlander is geen oprechte Nederlander".

FRI 12: "Als je hier vreemde mensen op het erf hebt en ze hebben wat kinderen en wat honden mee, wat een drukte. Ze stormen over je kuilhopen heen, "uit de stad"; ze hebben geen idee over wat wel en niet mag".

Zoals al eerder opgemerkt, betekent hier "niet willen en kunnen" *niet* dat recreanten geweigerd worden als ze toestemming vragen om een tent neer te zetten. In deze groep bestaan wel enige nuance-verschillen in de mate van tolerantie. Sommige respondenten willen er niets mee te maken hebben, anderen vertellen positieve verhalen en vinden "de recreanten" leuk.

Het beeld van de "mensen uit de stad" die niets begrijpen van het boeren-bedrijf, rotzooi maken, en ook niet te vertrouwen zijn, leeft bij meerdere respondenten en hun familie. Anderen, zoals FRI 4 en FRI 10, 8 en 13 verwoorden hetzelfde beeld maar bekijken het van de positieve kant; ook boeren zijn niet makkelijk en boeren en recreanten moeten op dit terrein beiden opgevoed worden. Recreanten moeten begeleid worden en/of je stelt regels waaraan ze zich te houden hebben. FRI 13 beschrijft de belangentegenstelling als volgt: "de recreant komt hier met de bedoeling zijn vrije tijd zo mooi mogelijk te besteden. Dat is van de zon genieten. De Friese boer heeft als eerste opgave dat stuk brood te verdienen. Dat botst wel eens".

Conclusie recreatie

Het gebied is vooral voor de waterrecreatie van betekenis en deze vorm wordt door de respondenten ook het meest genoemd. Zij hebben meestal te maken met tenten en caravans, en het aanleggen van boten; dit speelt zich dichtbij of op het bedrijf af. De overlast in de dorpen of op de wegen (fietsers, auto's) wordt door hen veel minder gevoeld. Opvallend is de positieve algemene houding bij de respondenten tegenover de vormen van recreatie waarmee zij veel te maken hebben. In de opvattingen van de respondenten over versterking van de recreatiefunctie van het gebied, kunnen de volgende groepen worden onderscheiden:

Groep 1 (FRI 8) die "recreatie" praktiseert in de vorm van een mini-camping en er uitbreiding aan wil geven in de vorm van bijv. verkoop van producten. De recreatie vormt een gedeelte van zijn inkomen maar hij geniet er ook van, steekt veel energie in zijn "klanten".

Groep 2 (FRI 4, 10, 14) vertoont de wil om iets aan de recreatiefunctie te doen, ze hebben ideeën over de plaats waar de tenten zouden kunnen

staan en hoe ze het geheel willen aanpakken (begeleiden van de recreanten). Zij zien het zitten, het inkomen maar ook de gezelligheid en kunnen zeker wegen vinden om de structurele beperkingen die ze nu constateren, te overwinnen.

Groep 3 (FRI 7, 9) zijn die respondenten die recreatie wel zien zitten maar waarvan de structurele beperkingen *niet* op te heffen zijn (zwakke gezondheid vrouw, slechte ligging ten opzichte van het water).

Groep 4 (FRI 1, 2, 3, 5, 6, 11, 12, 13, 15); dit zijn de respondenten die met deze functie van het landelijk gebied het minst enthousiast en creatief omgaan.

5.4 Streek

De vierde functie handelt over het aanbieden van een leefbare omgeving aan de bevolking in de streek. Met andere woorden, kent de respondent de behoeften van de streekbewoners en wil en kan hij hierop inspelen? (vraag 9).

Beeldvorming

De reacties op deze vraag zijn zeer uiteenlopend. Ze kunnen opgevat worden als een bijdrage aan de streekfunctie in enge of ruime zin, waarbij de eerste staat voor het aanbieden van een aantrekkelijk (cultuur)landschap aan de bewoners en de tweede als de sociale en economische contacten in de streek. Deze indeling zal gevolgd worden in de verdere verslaglegging van deze functie.

1 aanbieden van een aantrekkelijk landschap

Door het hele interview heen wijzen de respondenten op hun taak in het beheer van natuur en landschap. Dit vinden ze inherent aan de uitoefening van een landbouwbedrijf in de streek en ze beschouwen het niet als "iets" dat ze streekbewoners aanbieden. Twee respondenten formuleren zelf een behoefte die streekbewoners zouden kunnen hebben: niet in het weekend gieren of niet gieren als de wind over het dorp staat. Hier willen ze zeker op inspelen. Ze willen met hun bedrijf de mensen niet tot last zijn. Twee andere respondenten vertellen dat voorbijgangers of mensen uit het dorp uit belangstelling op het bedrijf komen kijken. Dit vinden ze prachtig en beschouwen het ook als een plicht om op deze verzoeken in te gaan.

De gegeven informatie is onvoldoende om op basis van deze invulling van de streekfunctie groepen te vormen.

2 economische en sociale contacten

a de streek als markt

In eerste instantie begrijpen de respondenten de bedoeling van de vraag niet. Als voorbeelden worden dan gegeven: melk- en eierenverkoop, mest, stalling van caravans, machines uitlenen. Dan blijkt dat deze praktijken al lang bestaan in de streek en dat iedereen er positief over oordeelt. Als het gaat over de verkoop van melk: liefst zoveel mogelijk. We kunnen stellen dat voor dit produkt, wat een aantal boeren betreft, zeker een markt in de streek aanwezig is. Aangezien dit gebied een nogal agrarische streek is, moet het belang hiervan niet overschat worden.

FRI 12: "Ik zou niet weten wat de wensen van de streekbewoners zouden kunnen zijn. De burens zijn ook allemaal boeren, die komen niet voor de melk".

Verkoop vindt al plaats op kleine schaal. Velen hebben een paar melkklanten, die flessen neerzetten of zelf vullen uit de tank en het geld in een busje stoppen. Zo ook mensen die voorbijkomen en mest voor de tuin vragen of een kar of trekker willen lenen om een klusje op te knappen. Op basis van deze informatie kan een "willen-kunnen"- schema opgesteld worden.

Schema

Kunnen	Willen	
	ja	nee
ja	2, 5, 6 8, 9, 14	
nee	1, 3, 4, 7, 10, 12, 13, 15	
onbekend	11	

Iedereen wil aan deze behoeften van streekbewoners tegemoetkomen; niet alleen door het aan huis verkopen van melk en eieren, maar ook door het uitlenen van machines en het geven van mest. Groep 2 zit geografisch gezien in een slechtere positie om dit te verwezenlijken. De vraag naar deze diensten krijgen zij niet (vaak) te horen.

Eigenlijk kan niet van twee groepen worden gesproken, aangezien niemand er negatief tegenover staat. FRI 8 springt er duidelijk uit: hij is de enige die het aanbod wil vergroten met nog andere zaken dan hierboven genoemd. Hij heeft een markt voor produkten ontdekt bij zijn "eigen" recreanten, maar deze strekt zich niet uit tot het dorp waarvan hij door een sloot gescheiden is. Hij vertelt dat hij veel in het dorp is, voor

klusjes, vergaderingen etc. maar dat het contact van de andere kant veel minder is. Geen verkoop van melk of groenten, geen scholen die hem bezoeken.

Een andere invulling van de "streek als markt" geven de respondenten met: de streek als arbeidsmarkt. Vroeger kwam het regelmatig voor dat mensen in dienst waren op de bedrijven, als huispersoneel of landarbeider. Dit is veel minder geworden maar blijkt nog te bestaan. Of in de vorm van een teveel aan arbeidskrachten op een bedrijf, dat tegen betaling bij andere boeren wordt ingezet. Of arbeid "uit het dorp": een vrijgezel of oude man die helpt, een knecht voor de zomer op de bedrijven.

b burenhulp

"Burenhulp" heeft een sociale en een economische component. Er was vroeger veel burenccontact.

FRI 1: (zijn vrouw) "Maar vroeger wel. Toen mijn vader en moeder hier woonden kwam de hele buurt bij elkaar koffiedrinken, een avond in de winter. Maar ja, dat was ook wat te druk. Nu is de TV er. Er zijn ook andere mensen gekomen. Bij bepaalde mensen gaan we wel op bezoek. De ene winter hier, de andere winter gaan we daar een avond heen. Niet zo vaak hoor. Zou ik ook niet van houden hoor, de hele winter koffiedrinken. Zoals vroeger, dat was mij te druk."

FRI 1: "We hebben ook wel een grote familie".

(zijn vrouw): Ook kennissen in Heeg. Komen hier ook wel eens. Maar de hele buurt komt hier niet".

Restanten van dit gezamenlijke "koffiedrinken" op de lange winteravonden lijken nog te bestaan, andere respondenten (FRI 4, 5, 6, 7) maken er ook melding over. Duidelijk is dat deze contacten geconcentreerd waren/zijn in een buurtschap, dijk of straat.

Voor iedereen is het heel vanzelfsprekend elkaar te helpen in gevallen van *nood* (15x). Een trekker die vastzit, een koe die moet kalven, iemand die ziek is. Dan wordt meteen de helpende hand toegestoken. Voor het overige lijkt de voortschrijdende individualisering ook hier toegeslagen te hebben: voor problemen op het bedrijf met arbeid of machines wordt meteen het loonbedrijf gebeld. Het lijkt er op dat, buiten de noodgevallen, iedereen leeft met het idee dat problemen zelf opgeknapt moeten worden. Samenwerking met familie of burens is er heel weinig (3x).

c andere sociale contacten

Het verenigingsleven van dorp en kerk is een belangrijk element in de streek: oranjevereniging, muziekvereniging, kerkbestuur zijn activiteiten die door vele respondenten genoemd worden. Sommige respondenten betrekken hun spullen van lokale handelaren omdat ze in hen meer vertrouwen in hebben en deze "dichter bij staan" dan de coöperatie in Sneek. Er zijn niet veel andere sociale contacten, hoewel het belang van de landbouw-bedrijven voor de leefbaarheid van de hele streek door een aantal respondenten wordt genoemd. Voor iedereen is de leefbaarheid gebaat met een (gezonde) landbouw (4x). Zolang er boeren in de streek blijven wonen en werken, blijft er activiteit, blijven er voorzieningen. Wat dit betreft wordt

de hoop uitgesproken dat de ruilverkaveling zal doorgaan; dit zal een grote opknapbeurt voor de hele streek betekenen.

FRI 5: (Interviewer: "Is de kans groot dat ze zeggen: laat hier het waterpeil maar hoog?")
"Ik denk het wel..als de milieuhoeke van het ministerie z'n zin krijgt, wel. En ik kan het nog begrijpen ook. Alleen, het gebied, je leefomgeving moet ook enigszins gehandhaafd blijven. En daar zit je wel mee, er gaan natuurlijk een heleboel boeren vertrekken. Want je kan niet meer optimaal je werk doen. In de toekomst kijken is altijd moeilijk..".

Conclusie streek

De binding die men voelt of heeft met een streek heeft invloed(en) op het landschap zoals het voorkomt in die streek. Boeren kunnen een grote rol spelen in het instandhouden van een bestaand landschap of bij het creëren van een nieuw landschap. Hiermee houdt de vierde functie van een waardevol landschap verband: het aanbieden van een leefbare omgeving aan eenieder die in de streek woont. Kunnen, en willen, de respondenten hierin een rol vervullen en welke dan?

Uit de analyse van de reacties blijkt een streekfunctie in enge en ruime zin, waaruit de volgende onderwerpen naar voren komen:

- het beheer van landschap en natuur
- de bevolking niet tot last zijn
- openstellen van het bedrijf voor bezoeken
- lokale markt voor eieren, melk, mest, machines
- een lokale arbeidsmarkt
- burenccontacten
- in noodgevallen hulp aan andere boeren
- samenwerking tussen boeren
- verenigingsleven
- voortbestaan van het bedrijf voor de leefbaarheid

Wat betreft de lokale marktfunctie van de bedrijven voor de streek is al opgemerkt dat er eigenlijk geen verschillen zijn: iedereen wil dit wel bevorderen, hoewel de omstandigheden bij een aantal respondenten er niet erg geschikt voor zijn. Er is op dit punt te weinig differentiatie onder de respondenten voor een indeling.

Wat betreft de volgende invullingen valt op dat de boeren onderling veelsoortige contacten hebben: de gezelligheidsbezoeken, hulp bij nood. Verder is sprake van zeer sporadisch samenwerken en uitwisseling van arbeid, hetgeen wijst op overwegend individualistisch ingestelde boeren. Centraal lijkt te staan dat eenieder het werk zoveel mogelijk zelf opknapt.

De contacten met de rest van de bevolking in de streek zijn vermoedelijk harmonieus maar niet erg talrijk. De boeren nemen in belangrijke mate deel aan het verenigingsleven en hierdoor spelen ze een rol in het leefbaar maken en houden van de streek. Vanuit deze gedachtengang benadrukken ze het belang voor de streek van een gezonde landbouw.

Het is onmogelijk groepen te onderscheiden op basis van de invullingen die gegeven worden aan deze functie. Er kan wel geconcludeerd worden dat de Friese boeren een heel specifieke invulling geven aan de streek-functie en het aandeel dat zij daarin hebben.

5.5 Indeling in groepen

Indelingscriteria

De analyse van de vier functies levert een aantal uitgangspunten voor een indeling op en daarover eerst enige opmerkingen. Ten eerste heeft elke functie een specifieke inhoud en deze vormt een essentieel onderdeel van onderstaande indeling in groepen. Ten tweede zijn alle vier functies betekenisvol, maar wordt in de groepsindeling de streekfunctie niet meegenomen. De analyse van deze functie levert namelijk geen echte groepen op.

De 15 respondenten kunnen in 3 groepen ingedeeld worden naar de mate waarin ze andere functies op hun bedrijf willen en kunnen inpassen. De indeling is direct gebaseerd op de schema's en groepen van dit hoofdstuk.

Tabel 6 Groepen respondenten in het kader van aanpassen aan functies.

Respondent	Functie		
	productie aanpassen	instandhouden	recreatie
FRI 8	+	+	+
FRI 4	-	+	+/-
FRI 7	-	+	+/-
FRI 9	-/+	+	+/-
FRI 10	-/+	+	+/-
FRI 3	+/-	+	-
FRI 5	+/-	+	-
FRI 14	-	o	+/-
FRI 1	-	o	-
FRI 2	-	o	-
FRI 6	-	o	-
FRI 11	-	o	-
FRI 12	-	o	-/+
FRI 13	-	o	-
FRI 15	o	o	-

- +
 - +/-
 - /+
 -
 - o
- : wel willen, wel kunnen
: wel willen, niet kunnen
: niet willen, wel kunnen
: niet willen, niet kunnen
: niet willen

De respondenten zijn op een zodanige manier gerangschikt dat er een duidelijk patroon te herkennen is.

Groep 1: FRI 8

Groep 2: FRI 4, 7, 9, 10

Groep 3: FRI 3, 5

Groep 4: FRI 1, 2, 6, 11, 12, 13, 14, 15

Beschrijving van groepen

Naar bespreekbaarheid en bereidheid tot aanpassen in de richting van de vier maatschappelijk functies zijn er verschillen tussen de respondenten. In de namen van de vier gevonden groepen is rekening gehouden met de richting waarin de groepen willen/kunnen aanpassen. "Pragmatisch" slaat op de bereidheid andere functies dan de huidige agrarische produktie op het bedrijf te overwegen. "Principieel" verwijst naar de instelling om zich alléén met de gangbare agrarische produktie bezig te houden.

Groep 1: de pragmatische boer

Hij wil de produktie aanpassen en denkt onder andere aan "biologische produktie". Hij wil meewerken aan het instandhouden van natuurterreinen met een groep vrijwilligers. Hij is al actief in de "recreatie" en ziet mogelijkheden dit uit te breiden. Kortom, dit type staat open voor vele soorten aanpassingen en alternatieven en is niet wars van het verdienen van een inkomen uit meerdere takken. Het bedrijf is vertrekpunt voor en middelpunt van veelsoortige activiteiten.

Groep 2: pragmatische boeren in de richting van andere functies dan duurzame produktie

Aanpassen van de produktie is niet bespreekbaar (hoewel een enkeling kleine mogelijkheden ziet) en bij "instandhouden" wordt gedacht aan het beheer van streekspecifieke terreinen. Men wil iets met de "recreatie" doen, hoewel dat (nog) niet te realiseren is. Deze groep staat open voor het vervullen van functies binnen de streek, die de huidige manier van het agrarisch produceren op *hun* bedrijven *ongemoeid* laat: dus doorgaan met produceren zoals ze gewend zijn maar open voor zaken ernaast.

Groep 3: pragmatische boeren in de richting van de agrarische produktie
Deze groep wil nadenken over het aanpassen van de produktie. Zij willen ook natuurterreinen in stand houden maar willen dan de betreffende grond bij het bedrijf voegen. Ze zijn niet negatief over de "recreatie", maar willen aan deze functie op het bedrijf geen uitbreiding geven. Samengevat: bij deze groep zijn veranderingen in de agrarische produktie bespreekbaar en realiseerbaar. Deze veranderingen moeten aan bepaalde voorwaarden voldoen. Werken aan het instandhouden van het landschap willen en

kunnen zij wel doen, maar dit steeds binnen de grenzen van het eigen bedrijf.

Groep 4: de principiële boeren

Zij willen niets horen en weten over aanpassen van de produktie. Zij wijzen "natuurterreinen in de streek" af als een filosofie én een praktijk die niet werkt. Bij andere functies die een bedrijf kan vervullen zoals "recreatie" denken zij aan de onrust die dit zal meebrengen, de privacy die verloren zal gaan en het inkomen dat ze niet nodig hebben. Samengevat: een andere invulling van het "boer-zijn" is bij hen niet bespreekbaar en niet realiseerbaar. Zij zien geen problemen in de huidige gang van zaken op de bedrijven; voor zover er wél problemen zijn, zijn deze binnen de huidige manier van produceren op te lossen.

5.6 Conclusies

5.6.1 Relatie met de typologie in eerste instantie

In hoofdstuk 4 is tot een typologie in eerste instantie besloten. Deze omvat twee typen: één type met 1 respondent en één type met 14 respondenten. Het doel van de volgende stap was te komen tot een gepreciseerde typologie. Het materiaal daarvoor bestaat uit de reacties van de 15 respondenten op vier maatschappelijke functies van een waardevol landschap: aanpassen van de produktie, instandhouden van natuurterreinen, recreatie en de streekfunctie. De analyse van dit materiaal heeft vier groepen opgeleverd.

De vraag die nu beantwoord moet worden, is of deze informatie de typologie in eerste instantie ook kan preciseren. Zo'n precisering is gewenst omdat bijvoorbeeld type 2 uit 14 respondenten bestaat die onderling verschillen in omgaan met natuur en landschap vertonen.

Type 1 (FRI 8) is opgevat als een type omdat hij een karakteristiek patroon vertoont in zijn omgaan met betrekking tot natuur en landschap, de redenen daarvoor en de meningen daarbij. In de volgende analysefase kon dit type verder ingevuld worden met zijn meningen over de maatschappelijke functies. Hij voert een bepaalde bedrijfsvoering die men "milieuvriendelijk" kan noemen en nu blijkt dat hij die bedrijfsvoering nog verder wil aanpassen, bijv. in de richting van biologische produktie. Hij staat ook open voor andere functies die een agrarisch bedrijf kan vervullen in een landschappelijk waardevolle streek.

Bij type 2 (de rest) leidden de verschillen in omgaan met natuur en landschap niet tot specifieke patronen. Dit type heeft wel een duidelijk

streven: "uit het land halen wat erin zit". Dit type blijkt op grond van de analyse in dit hoofdstuk uiteen te vallen in drie groepen.

FRI 1, 2, 6, 11, 12, 13, 14, 15 (de "principiële boeren") kenmerkten zich reeds door de nadruk die ze leggen op de agrarische produktie. Nu blijkt, dat zij geen oren hebben naar het vervullen van andere functies. Hun boer-zijn wordt alleen ingevuld door het streven naar een inkomen via de gangbare landbouw. FRI 4, 7, 9 en 10 aan de ene kant en FRI 3 en 5 aan de andere kant laten een verschil in de vorm van "aanpassingsbereidheid" zien: de eerste groep niet binnen de agrarische produktie op eigen bedrijf, de andere groep juist wel. Het gaat hier in beide gevallen om "pragmatische boeren". De analyse van de motieven (hoofdstuk 6) zal uitsluitend moeten geven over de "hardheid" en het "waarom" van deze verschillen.

5.6.2 Het perspectief van aanpassing aan de functies

Wat zijn de "kansrijke situaties" in het onderzoeksgebied Friesland om het bedrijf aan te passen aan de functies van een waardevol landschap? Hieronder worden de mogelijkheden samengevat.

Voor het aanpassen van de produktie in een meer duurzame richting bestaat een aantal mogelijkheden. Kleine verbeteringen zoals van binnenuit maaien, daarnaast een beheerovereenkomst, minder kunstmest strooien. Een vijftal respondenten lijkt er oren naar te hebben. Een pragmatische benadering is een belangrijke voorwaarde.

Het instandhouden van natuurterreinen buiten het eigen bedrijf biedt eveneens mogelijkheden. De helft van de respondenten heeft er ideeën over en toont bereidheid zich daarvoor in te zetten. Deze functie sluit aan bij de zorg die men heeft voor het landschap; men wil karakteristieke elementen behouden. De inhoud van deze zorg is uiteenlopend.

De recreatie in het gebied kan uitgebreid worden en een klein aantal respondenten ziet mogelijkheden op het bedrijf (bijvoorbeeld tenten). De belemmeringen voor hen zijn vooral structureel van aard; in een aantal gevallen zijn voor deze belemmeringen oplossingen te vinden.

De streekfunctie blijkt een veelzijdig verhaal te zijn. Sommige aspecten bieden mogelijkheden tot uitbreiding, andere niet. Er bestaat een lokale markt voor "boerderijprodukten" en deze kan voor veel respondenten groter worden. Een versterking van de burenhulp of gezelligheidscontacten streeft men niet na.

De conclusie luidt dat er in het gebied perspectieven voor verandering zijn. In het Friese onderzoeksgebied bieden alle functies potentiële mogelijkheden. Hoe reëel ze zijn is veel moeilijker te overzien. Slechts één

respondent (FRI 8) toont een uitgesproken bereidheid tot inspelen op alle vier functies; slechts in één situatie kunnen de vier functies in samenhang optreden. De andere groepen kennen elk een kenmerkende maar beperkter combinatie van functies die bij hen wellicht te verwezenlijken is.

In dit hoofdstuk wordt verslag gedaan van een analyse van verklarende achtergronden voor houding en gedrag van de 15 respondenten. Het doel van de analyse is de constructie van een instrumentele typologie waaruit aanbevelingen volgen voor het beleid: welke (beleids)terreinen zijn perspectiefrijk en welke instrumenten bieden de meeste kans op succes. De groepen zoals gevonden en beschreven in hoofdstuk 5 vormen het uitgangspunt voor deze analyse.

De analyse omvat twee onderwerpen:

1 Wat zijn de drijfveren voor het handelen met betrekking tot natuur en landschap binnen het bedrijf en de bereidheid om al dan niet een bijdrage te leveren aan het concept van natuur- en landschapsbeheer? Het gaat om een analyse van de redenen die gedurende het interview naar voren werden gebracht. Centraal staan de redenen die verwijzen naar structurele in plaats van incidentele achtergronden van handelingen en standpunten. In de praktijk wil dit zeggen dat ze:

- door de respondent meermalen genoemd zijn;
- geen rationalisatie van achterliggende redenen en standpunten zijn (bijv. "ik heb geen tijd")

Aansluitend wordt kort ingegaan op de specifieke redenen die genoemd zijn bij elke maatschappelijke functie (duurzame productie, instandhouden natuurterreinen, recreatie, streek).

Het materiaal voor de analyse van de redenen van de respondenten bestaat uit alle redenen die genoemd zijn naar aanleiding van vragen over: duurzame productie, instandhouden natuurterreinen, recreatie, streekfunctie, beheer- en onderhoudsovereenkomsten, biologische en scharrelproductie, premie, ruimtelijke schaal, overheid en relevante informatie uit het topic "anders".

2 Het tweede deel van de analyse betreft de kanalen waarlangs de boeren kunnen worden beïnvloed (gezin, voorlichting, banken, streek etc). Er zijn vragen gesteld over invloeden die men zelf ervaart. Daarnaast is gebruik gemaakt van spontane uitspraken die over dit onderwerp werden gedaan.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd:

- Een uiteenzetting over de soorten motieven die in Friesland zijn genoemd en het belang dat de respondenten er aan geven in verband met de functies van een waardevol landschap. In een schema wordt de samenhang van motieven per groep aangegeven en wordt eventueel besloten tot opsplitsing of samenvoeging van de eerder gevonden groepen.
- Motieven voor het handelen die specifiek betrekking hebben op de vier

afzonderlijke functies.

- Kanalen waarlangs de boer invloeden ervaart.

De laatstgenoemde informatie is belangrijk vanuit het (theoretische) uitgangspunt dat iedereen gevormd wordt door zijn/haar omgeving. Langs welke lijnen verloopt dit in de agrarische wereld en hoe groot is die invloed?

- In de laatste paragraaf (6.3) worden op basis van de resultaten beleidsaanbevelingen geformuleerd.

6.1 Algemene motivatie

Overzicht genoemde motieven

1 Economisch

Alle respondenten noemen economische motieven.

Deze komen in vele nuances en omschrijvingen naar voren in Friesland: zakelijk gewin; een alternatief omarmen als het meer zal opbrengen dan de huidige produktiewijze; en: streven naar winst (FRI 14). Daarnaast als economische haalbaarheid; afweging van kosten en baten (FRI 8, 13). Verder: het streven naar een inkomen, brood op de plank (FRI 3, 10). Bij FRI 10 speelt nog een ander aspect: hij heeft geïnvesteerd om het werk in de toekomst te vergemakkelijken (drainage, land verbeteren) en wil dit niet ongedaan maken. Voor hem is dit een duidelijke reden om niet aan te passen. FRI 3 denkt als consequentie van het streven naar een inkomen aan biologische produktie. De huidige situatie, met de bestaande quota en beperkingen, biedt hem geen mogelijkheden tot ontplooiing in de gangbare landbouw.

2 Vergoeding

Dit wordt opgevoerd als een apart motief omdat vergoeding voor een aantal respondenten een belangrijke reden is om een aanpassing te accepteren (FRI 6, 8). Het gaat hier om een bepaalde manier van "economisch denken": als de vergoeding voldoende hoog is (dus financieel voordeel oplevert) is dit voor een aantal respondenten reden om een aanpassing van de produktie te accepteren c.q. een beheerovereenkomst te tekenen (FRI 2, 13, 14). Voor anderen speelt de hoogte van de vergoeding geen enkele rol (FRI 3, 7, 10, 11) en hebben andere motieven de overhand, zoals "verlies van vrijheid". Een andere mogelijkheid is dat "vergoeding" wel een rol speelt maar (uiteindelijk) niet opweegt tegen andere doeleinden zoals "het beste proberen eruit te halen" (FRI 9, 12). Dit motief verwijst, met andere woorden, naar complexe afwegingspatronen. Tegelijkertijd moeten deze resultaten gerelativeerd worden omdat de "hoge vergoeding" een voorstel onzerzijds was en geen realiteit; een aantal respondenten neemt het niet serieus.

3 Technisch

Dit motief wordt door een klein aantal respondenten genoemd, bijv. FRI 1 op wiens bedrijf een aanpassing niet mogelijk is omdat er veel te weinig grond is. FRI 4 heeft een te zware veebezetting. Voor FRI 6 en 8 zijn aanpassingen juist wel te realiseren omdat het bedrijfssysteem al een extensievere richting opgaat.

4 Mentaal

Dit motief kan iets zeggen over het voorstellingsvermogen van de respondenten. Zo opgevat werkt het in Friesland in "negatieve" zin: ik kan me een aanpassing van de produktie niet voorstellen en heb weinig behoefte om me erin te verdiepen (FRI 1, 11, 12). Een aantal respondenten verwoordt een bredere mentale instelling, bijvoorbeeld de mentaliteit die hoort bij een alternatieve manier van produceren, of bij beheerlandbouw. Een aantal respondenten maakt duidelijk niet die mentaliteit te bezitten (FRI 2, 9).

5 Esthetisch

Dit motief speelt geen rol in de algemene beweegredenen van de respondenten.

6 Waarde natuur

"Houden van de natuur" en het kunnen genieten van de vogels, worden vaak als motieven genoemd (FRI 3, 8, 9, 10). Het instandhouden van kleine natuurterreintjes in de buurt (FRI 4, 9) wordt beargumenteerd met een verwijzing naar de traditie, de historie. Dit zijn de positieve en actieve invullingen van het motief. Kenmerkend voor dit motief is, dat het niet als een autonoom motief naar voren wordt gebracht (uitgezonderd misschien bij FRI 8) maar altijd in relatie tot de produktie of opvattingen over de overheid. FRI 14 stelt het zo: "ik ben een natuurliefhebber en voor zover inpasbaar wil ik me voor 100% inzetten voor natuur en landschap. Voorop staat: economisch een behoorlijke boterham kunnen verdienen en liefst iets meer". En FRI 10 is er van overtuigd dat de natuur verdwijnt als de overheid het beheer van terreinen gaat uitvoeren.

Hiertegenover staan meer passieve formuleringen: men betwijfelt het nut van aanpassing van de produktie en het instandhouden van natuurterreinen etc. door de overheid. Men ziet de zin er niet van in, onder andere omdat men vindt dat men het goed genoeg doet (FRI 1, 10, 13, 15). In deze stellingname speelt "waarde natuur" een rol maar op een passieve manier: men opteert voor het handhaven van de status quo.

7 Waarde milieu

Dit motief wordt door een klein aantal respondenten in combinatie met andere overwegingen meegenomen in de besluitvorming (FRI 3, 4, 5, 7, 8, 13). Men neemt de effecten van het huidige handelen, bijvoorbeeld met betrekking tot kunstmestgebruik en scheuren van grasland, op het milieu in de toekomst serieus. De wereld die je achterlaat voor je

kinderen. Maar het is voor geen enkele respondent in Friesland reden iets te laten. Dit motief speelt een ondergeschikte rol.

8 Vrijheid

De kern van dit motief wordt gevormd door het verlies van vrijheid van ondernemen. Voor de respondenten bij wie het speelt is eigen baas blijven belangrijk (FRI 11). Men is tegen controle en beperkingen door de overheid op de eigen grond (FRI 3, 6, 7, 9, 10) en meer in het algemeen, tegen dwang opgelegd door de overheid (FRI 9, 14).

9 Ondernemersrisico

Dit motief speelt niet in het onderzoeksgebied.

10 Arbeidsvoldoening

Met plezier werken op het bedrijf, het organiseren van het bedrijf op de manier die je het meest ligt en niet mee hoeven doen in de race die "moderne landbouwontwikkeling heet", wordt door één respondent als drijfveer genoemd (FRI 8). Uitspraken als: een optimale produktie als doel, dat ligt mij (FRI 2) of: wat kan er nog veel aan het land verbeterd worden, wat is er nog prachtig werk te doen (FRI 4), wijzen indirect in de richting van dit motief. Het omgekeerde: liever wat rustiger aan gaan werken om zodoende meer tijd voor hobby's te hebben, speelt voor twee respondenten (FRI 4, 5) een rol.

11 Sociaal

Voor FRI 3, 4 en 5 zijn de kinderen (opvolgers) en de broers waarmee in maatschap gewerkt wordt, reden om door te gaan met de ontwikkeling van het bedrijf.

In dit overzicht is een lijst van algemene motieven, die voor elk onderzoeksgebied gehanteerd is, ingevuld met de begrippen en formuleringen die de Friese respondenten hebben gegeven. Er is gepoogd de motieven te selecteren die inzicht geven in de drijfveren van de respondenten.

Onderstaand schema geeft een overzicht van de genoemde motieven per respondent/groep respondenten. Wat niet uit het schema naar voren komt is de waardering van het motief (werkt het in de richting van aanpassing van de produktie of niet) en het belang ten opzichte van de andere motieven. Het schema geeft een neutraal overzicht. Na het schema volgt een beschrijving van de kenmerkende invulling per groep respondenten.

Bespreking tabel 7

Vier motieven spelen een centrale rol: economisch/vergoeding, waarde natuur en milieu, vrijheid en mentaal. In het schema is duidelijk te zien dat deze niet gelijk verdeeld zijn over de 15 respondenten. Per groep vinden we een kenmerkende combinatie motieven met een kenmerkende positieve of negatieve invulling. De "pragmatische boer" (FRI 8) noemt veel soorten motieven en deze duiden alle in de richting van een positieve

instelling met betrekking tot het "aanpassen van de produktie".

Tabel 7 De motieven per groep respondenten.

Motieven	Prag- mati- sche boer	Pragmatisch in richting agrarisches produktie	Pragmatisch in richting van andere functies					Principiële boeren								
			FRI 8	3	5	4	7	9	10	1	2	11	12	15	13	14
Economisch	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Vergoeding	x	x	x	x		x				x				x	x	x
Technisch	x			x					x							x
Mentaal	x					x				x	x	x	x			x
Waarde nat.	x		x	x	x		x							x	x	x
Waarde milieu	x	x	x	x	x									x		
Vrijheid		x			x	x	x			x					x	x
Arbeidsvol- doening	x		x	x					x							
Sociaal			x	x												

De "pragmatisch in richting van de agrarische produktie"-boeren (FRI 3, 5) noemen "economisch/vergoeding"- motieven, in combinatie met een betrokkenheid bij natuur en milieu, bij hun bereidheid om tot een aanpassing van de agrarische produktie te komen. Voor FRI 3 speelt ook het "vrijheids"-motief.

De "pragmatisch in richting van andere functies"-boeren (FRI 4, 7, 9, 10) laten over het algemeen dezelfde combinatie zien, met meer nadruk op "vrijheid". Bij hen werken deze argumenten juist de andere kant op. Zij noemen deze redenen om de produktie niet aan te passen.

De "principiële boeren" (FRI 1, 2, 6, 11, 12, 13, 14, 15) noemen vaak de combinatie "economisch/vergoeding" en "mentaal" (FRI 1, 2, 11, 12, 15), soms "economisch/vergoeding" en "natuur, milieu, vrijheid" (FRI 13, 14). FRI 6 zit er tussen in. De eerste subgroep wijst om bovengenoemde redenen elke aanpassing van de produktie af, terwijl FRI 13 en 14 om "economisch/vergoeding"-redenen aanpassingen willen accepteren. In hun motivatiestructuur lijken deze twee respondenten sterk op FRI 3 en 5. In 6.2.1 worden de verschillende motievenclusters uitgebreider toegelicht.

De verschillende combinaties van motieven resulteren in de volgende naamgeving voor de groepen: Respondenten worden op basis van de motivatiestructuur *landbouwer* genoemd als de kwaliteit van de arbeid, de arbeidsvoldoening achtergrond is van de bedrijfsvoering. *Ondernemer* zijn die respondenten die financiële motieven (economisch, vergoeding) in elk alternatief, bij elke beslissing de boventoon laten voeren. De respondenten die niet onder deze specificaties te vatten zijn, zullen in het vervolg met het neutrale begrip *boer* geduid worden.

Deze begrippen verwijzen veelal naar één soort motief bij de respondenten. Een groep noemt echter meer motieven. Getracht is om de groepen te benoemen naar de kenmerkende combinatie van motieven.

Groep 1 (FRI 8) wordt voortaan omschreven als de "pragmatische milieuvriendelijke landbouwer" om hiermee recht te doen aan alle elementen in zijn motivatie. Groep 2 (FRI 4, 7, 9, 10) zijn de "pragmatische boeren met oog voor natuur en milieu, die prijs stellen op behoud van vrijheid". Groep 3 (FRI 3, 5, 13, 14) zijn de "pragmatische ondernemers met oog voor natuur en milieu". Zij praten veelal in economische termen, maar vinden daarbij natuur en milieu belangrijke zaken. Groep 4 (FRI 1, 2, 6, 11, 12, 15) zijn de "princiële boeren met weinig voorstellingsvermogen". Zij zijn niet bereid om aan andere functies op het bedrijf te denken en gaan het liefst op de oude voet verder.

6.2 Bevindingen per groep

6.2.1 Wat motiveert boeren

Groep 1 De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer

Deze respondent combineert een pragmatische houding tegenover de functies met een bedrijfsvoering waarin de arbeidsvoldoening en zorg voor natuur en milieu belangrijke drijfveren zijn. Deze respondent denkt in de richting van een meer duurzame landbouw en het vervullen van meerdere functies op zijn bedrijf. De vergoedingen die hier tegenover staan zijn voor hem belangrijk. De vergoedingen betekenen een aanvulling op het inkomen. "Economische haalbaarheid" speelt een rol in alle afwegingen; bij een fabriek voor de verwerking van biologische melk zou hij meer geld voor de melk krijgen maar hij moet dan ook investeringen doen.

"Technisch" gezien is een aanpassing in de richting van een meer duurzame landbouw, of andere functies, op zijn bedrijf mogelijk; een aangepaste of biologische manier van produceren zou snel te verwezenlijken zijn. Hij heeft tijd om dingen in het dorp te doen, of activiteiten met de campinggasten op te zetten omdat hij dit leuk vindt en graag mensen van dienst wil zijn. Natuur en milieu vertegenwoordigen een belangrijke waarde voor hem. Volgens hem is zijn bedrijfsvoering "goed" voor de natuur.

Groep 2 Pragmatische boeren met oog voor natuur en milieu die prijs stellen op behoud van vrijheid

Deze boeren staan open voor het vervullen van andere dan de puur

agrarische functie op het bedrijf. Aanpassing van de produktie wijzen ze af. Ze zien de zin er niet van in. Deze groep denkt in economische termen. Een inkomen uit de produktie halen, zoveel mogelijk ruwvoer van eigen bedrijf. Deze motieven staan niet op zichzelf maar zijn voor de respondenten onlosmakelijk verbonden met vooruitgang, groei, verbetering; van het bedrijf, de produktie, het land. Een denken in termen van continue ontwikkeling.

De gerichtheid op "natuur" en "milieu" (en op "vrijheid") hebben ze gemeenschappelijk, en ook de negatieve inschatting van de resultaten van beheer door de overheid. Deze gerichtheid op natuur en milieu is niet gebaseerd op "behoud" van alle waarden, maar op "verandering". Zij menen dat wat zij doen ook past in het landschap en dat de natuur daarin meegaat (FRI 4).

Oftewel, "Je probeert je brood te verdienen. Dat hoeft niet onredelijk te wezen. Daar moet je je best voor doen. Maar dat zegt nog niet dat alles kapot gaat, dat is een ander verhaal" (FRI 10). Het feit dat die vogels er nog steeds zijn is voor hem het levende bewijs van zijn stellingname.

Groep 3 De pragmatische ondernemer met oog voor natuur en milieu

In deze groep komen, op basis van de motivatiestructuur, twee voorgaande groepen samen: FRI 3 en 5 (de pragmatische boeren in de richting van agrarische produktie) en FRI 13 en 14 (twee respondenten uit de groep van principiële boeren). Op basis van economische motieven denken ze aan een aanpassing van de agrarische produktie op het bedrijf. Vormen waarin dit zou kunnen gebeuren, zijn biologische produktie of beheer-overeenkomsten. Ook gemeenschappelijk is dat zij oog hebben voor natuur en milieu.

Eén belangrijk verschil ligt in het thema "vergoedingen" versus vrijheid. FRI 3 wil geen vergoedingen accepteren en zoekt een levensvatbaar agrarisch alternatief zonder interventie van de overheid. FRI 5, 13 en 14 daarentegen laten de financiële motieven van de verschillende alternatieven een veel zwaardere rol spelen. Het gaat hen om "het zakelijk gewin".

Groep 4 Principiële boeren met weinig voorstellingsvermogen

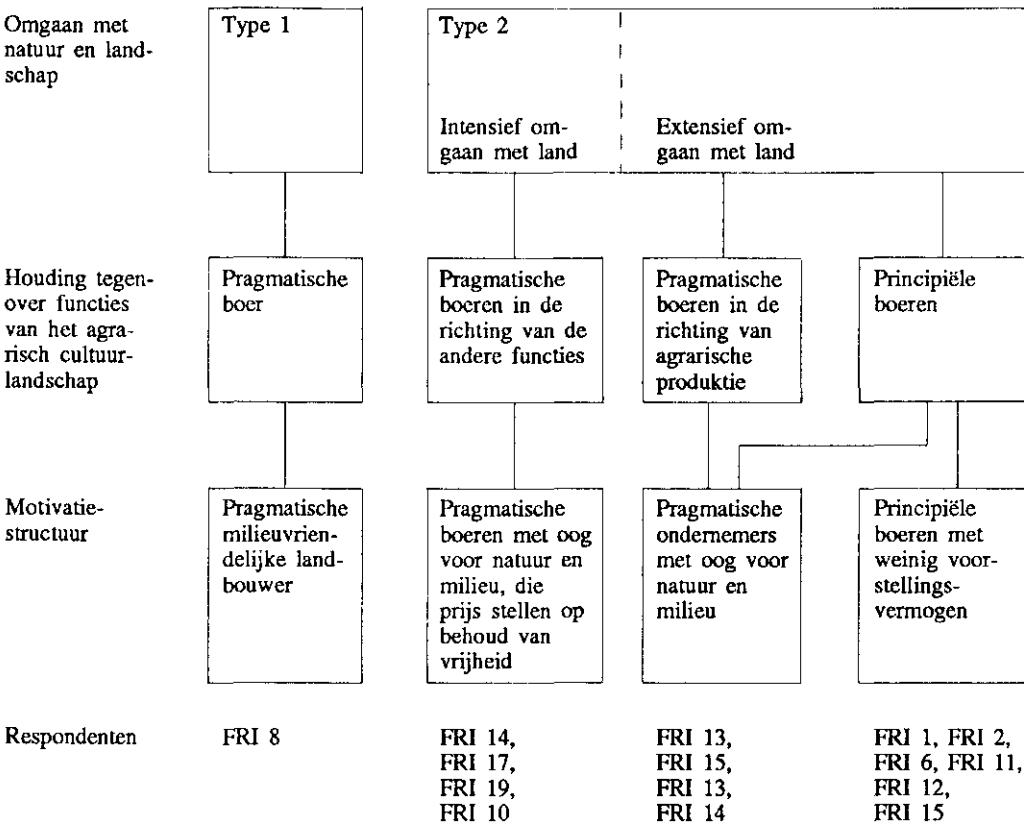
Het economisch denken is in deze groep aanwezig: FRI 11 noemt zich ondernemer, FRI 2 streeft naar een optimale produktie. Het is een economisch denken dat uitsluitend heil ziet in de huidige produktie en -omstandigheden. Geen enkel alternatief weegt hier tegen op. Hierin onderscheiden ze zich van de twee eerder genoemde groepen. Zeer opvallend is de "score" van alle respondenten op motief "mentaal". Alternatieven die streven naar een meer milieuvriendelijke landbouw, stuiten op onbegrip of afwijzing.

Een afwijking in formulering en het handelen van FRI 6 kan duiden op nuance-verschillen in motivatie. Hij streeft naar "behoud" en denkt dat hij met de bepalingen van de beheerovereenkomst het land wel in conditie kan houden. FRI 2 daarentegen streeft naar "groei"; hij wijst beheerovereenkomsten af omdat deze zijn streven naar optimale produktie frustreren. De redenen voor FRI 6 om een beheerovereenkomst te tekenen, waren het geld ("vergoeding") en het feit dat hij toch al extensief werkte ("technisch"). In zijn motivatie laat hij echter merken dat hij toch bij de groep hoort. Hij wil mee blijven draaien in de moderne landbouw.

FRI 6: "Als ze mij persoonlijk vragen om daar (eiland in eigendom bij SBB) te gaan boeren, dan zeg ik: nee. Het moderne, de techniek en alles wat daarmee samenhangt, moet je laten staan. Het is opeens stop, je moet naar een vooroorlogse toestand. Maar is dat je voorland? Voor een jonge generatie? Je kan niet meer meedraaien in de circulatie. En mee te blijven draaien, dat vind ik belangrijk".

Samenhang met de eerder gevonden typologie en groepsindeling

Uit de analyse van hoofdstuk 4 en 5 zijn al typen en groepen voortgekomen. Deze indelingen vormden het vertrekpunt voor de analyse van de motieven. Om alle resultaten goed op een rijtje te zetten en met elkaar in relatie te brengen, is de volgende figuur een nuttig hulpmiddel.

Figuur 3 Verband tussen de onderscheiden groepen in verschillende fasen van de analyse.

6.2.2 Motieven per functie

Naast de algemene motivaties zijn door de respondenten per maatschappelijke functie nog specifieke redenen genoemd. Deze worden hieronder kort weergegeven.

Duurzame produktie

De pragmatische milieuvriendelijk landbouwer heeft een aparte bedrijfsvoering die gemakkelijk verder aangepast kan worden in de richting van een duurzame produktie ("technisch"). Hij waardeert de zaken die bij een biologische manier van produceren horen: "gezonde koeien, mooie kleur van het gras" ("waarde natuur"). De redenen dat hij de melk niet levert aan een fabriek voor biologische melk zijn "technisch" van aard: de afstand tot de fabriek en daardoor een verlies van flexibiliteit in het ophalen van de melk.

De pragmatische boeren kenmerken zich door een bedrijfsvoering die volgens henzelf goed past bij de zorg voor natuur en landschap. Zij gaan liever door op hun eigen manier in plaats van dat de overheid zich er in gaat mengen.

De pragmatische ondernemers staan positief tegenover aanpassingen in de produktie. Voor hen is een grotere zorg voor natuur en landschap geen reden. Andere redenen spelen een bepalende rol. FRI 3 wil het bedrijf uitbreiden, groeien ("economisch"), maar ziet geen mogelijkheden in de gangbare landbouw. FRI 5 ziet de biologische landbouw als een mogelijkheid om het rustiger aan te doen en meer tijd te hebben voor zijn hobby's ("arbeidsvoldoening"). Voor allebei geldt dat de financiële haalbaarheid van het alternatief, in termen van behoud van inkomen, belangrijk is. FRI 13 en 14 benaderen het onderwerp van de "duurzame produktie" veel minder inhoudelijk; zij gaan uit van het ondernemersstandpunt. Belangrijk is het economisch voordeel.

Het algemene motivatiepatroon van de principiële boeren komt bij deze functie sterk naar voren. De gangbare landbouw en het streven naar een inkomen hierin geldt als vanzelfsprekend. FRI 6 heeft dan wel een beheerovereenkomst getekend voor een aantal percelen maar wil voor de rest doorgaan als voorheen.

Instandhouden van half-natuurlijke levensgemeenschappen

De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer en de pragmatische boeren die oog hebben voor natuur en milieu en prijs stellen op behoud van vrijheid, willen en kunnen meewerken aan het instandhouden. Dit op basis van hun liefde voor de natuur ("waarde natuur").

FRI 3 en 5 vallen op door de aanname dat het betreffende land door hen gehuurd kan worden en dus bij het bedrijf gevoegd zal worden. Zij zien

hun bijdrage als onderdeel van de produktiefunctie van het bedrijf.

De principiële boeren, én FRI 13 en 14, wijzen de manier van beheren die achter deze functie schuil gaat, unaniem af op basis van het "waarde natuur"- motief. Het voorgestelde beheer zal leiden tot een achteruitgang van de kwaliteit van de grond en de vogels zullen uit het gebied verdwijnen. Dit beheer heeft volgens hen geen zin. Het is ook een kwestie van mentaliteit: FRI 15 "is zover nog niet" en FRI 2 vindt zichzelf "teveel boer, hij probeert een goeie produktie te halen en wil alle moderne dingen uitproberen." Volgens FRI 6 brengt overheidsbeheer een verarming van het landschap teweeg, geen gras meer en geen vogels; dor land waar geen leven meer in de bodem zit ("esthetisch") .

Recreatie

De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer wil de camping klein en overzichtelijk houden zodat hij de baas blijft en de regels stelt. Hij waardeert de gezelligheid die de recreatiefunctie meebrengt.

Het merendeel van de pragmatische boeren ziet de recreatie als tweede tak wel zitten. Het is voor hen een aanvullend inkomen. Zij waarderen de gezelligheid en de contacten die de recreatie met zich meebrengt. Structurele beperkingen ("technisch") liggen vooral in de ligging van het bedrijf (niet aan open water) en huisgenoten die niet willen omdat ze allerlei problemen verwachten (FRI 4). Negatieve beeldvorming over "recreanten" speelt bij anderen ook een rol. Economische overwegingen: als je er een inkomen uit wil halen, moet je het groot aanpakken en dat vraagt de nodige investeringen (FRI 10).

De negatieve beeldvorming over "recreanten" is bij de principiële boeren, en FRI 13 en 14, op twee manieren sterk aanwezig. Ten eerste kan men vreemde mensen op het erf als een inbreuk op de privacy beschouwen en verder kan het beeld bestaan van: die mensen zijn niet te vertrouwen.

Streek

De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer heeft de mogelijkheden om in te spelen op vragen uit het dorp naar scharrelvlees en boerenmelk, maar hij verwacht er niet veel van. Er zit veel import in het dorp; hij noemt hen verwende mensen die "een boer" niet serieus nemen.

De andere respondenten staan positief tegenover deze functie. Het zijn vooral structurele ("technische") redenen die een uitbreiding van de lokale markt voor eieren en melk in de weg staan. Men woont te ver van het dorp, vaak tussen de boeren en de vraag om produkten bereikt hen niet. Men is blij dat men de spullen kwijt is (mest) en de dienstverlening is essentieel. Zolang men elkaar niet tot last is, is veel mogelijk.

6.2.3 Invloeden

Hierboven zijn de motieven en redenen behandeld die de respondenten zelf hebben aangedragen. Daarnaast is in de interviews gevraagd door wie, of welke instanties, de respondent zich laat beïnvloeden in de bedrijfsvoering in het algemeen en in het handelen inzake natuur en landschap in het bijzonder.

a Invloed gezin

Wat betreft "het gezin" moet onderscheid gemaakt worden tussen: vrouw, kinderen en/of opvolgers, broers, familie en tijdelijke arbeidskrachten. Over deze laatsten is weinig bekend; het zijn mensen uit het dorp die vaak sinds lang op een bedrijf werkzaam zijn.

De invloed van het gezin op grote bedrijfsbeslissingen kan samengevat worden door *meepraten*. Zeer duidelijk is dit in het geval van de maatschappen (3x).

FRI 14: "Mijn vrouw bemoeit zich er bij voorbaat niet zo mee om reden van: je wilt onderling niet met twee broers dat er spanningen optreden. Wij overleggen veel met z'n tweeën (broer) en daardoor praten we misschien minder in huis. Als er dingen zijn, praat je uiteraard wel met elkaar maar in een maatschap doe je dat samen en vertel je in huis wat je van plan bent".

FRI 5 zegt van zichzelf: "Ik ben wat overheersend".

Het algemene patroon is dat het bedrijfshoofd beslist. Dit geldt voor de maatschappen waarin de vrouwen bewust buiten het bedrijfsgebeuren worden gehouden, maar ook voor de "éénmansbedrijven".

FRI 9: "Ik ben egoïstisch ingesteld, hoor. Als ik denk dat er wat moet gebeuren, dan ben ik er moeilijk van af te brengen en doe ik het ook".

In zes gevallen ligt het anders. FRI 8 overlegt alles met zijn vrouw en kinderen, voor zover deze laatsten interesse hebben. Het is essentieel overeenstemming te hebben over de acties die ondernomen worden op het bedrijf; anders is het niet mogelijk boer te blijven.

(Interviewer): "En voor de toekomst, hoe kijken jullie dan tegen de beheerovereenkomsten aan?"

FRI 8: "Daar hebben we niet over gesproken, ik kan niet in de toekomst kijken. Tot nu toe leek het ons wel goed. Je kan wel zeggen: dat land gaat in kwaliteit achteruit maar ik was altijd al aan de late kant met maaien. Dan heb je wat ervaring om te zeggen: het gaat niet achteruit. De bemesting die het nodig heeft, krijgt het wel, qua mest en gier. Dat vind ik geen minpunt."
Zijn vrouw: "Het is toch een beetje de toekomst.... ze willen deze kant toch op. Je kan er haast niet omheen".

Ook bij FRI 1 en 6 lijkt het gezin en de familie een bepalende rol te spelen. Dit wil zeggen dat de meeste initiatieven van het bedrijfshoofd komen maar dat de gezinsleden invloed hebben op de beslissingen en de uitvoering. Hun arbeidskracht, hun spaarzin en hun opofferingen zijn van

wezenlijk belang voor het functioneren en voortbestaan van het bedrijf.

FRI 3, 7 en 10 houden rekening met hun zoon (ze hebben alle drie één of meer opvolgers) en de vrouwen hebben duidelijk een stem in de besluitvorming. In deze gezinnen worden de dingen eerst met z'n allen doorgepraat vóór ze wel of niet uitgevoerd worden. De goede harmonie waarin dit gebeurt, én het feit dat het zo hoort (met de vrouw omdat je dat al jaren doet, met de zoon omdat het de opvolger is), worden benadrukt.

Een verklaring voor de grotere invloed van de vrouw in deze zes gezinnen ligt in het feit dat de vrouw veel meewerkt (2x). In de andere gevallen wordt gezegd dat de kinderen het werk van de vrouw hebben overgenomen; voorheen werkte ze dus wel mee. De invloed van de vrouw wordt niet alleen bepaald door het feitelijke werk dat ze (nog) doet. Op bijna alle bedrijven verleent de vrouw op dit moment hand- en span-diensten voor een paar uur in de week. Toch bestaan er verschillen in de mate van invloed die ze heeft. Een (gedeeltelijke) verklaring hiervoor zal ook liggen in de verhouding tussen de man en de vrouw en het belang dat het bedrijfshoofd toekent aan "het gezin".

Het gezin als besluitvormingscentrum en normatief referentiekader voor de definitie van de bedrijfsontwikkeling (Van der Ploeg, 1987) lijkt in deze gezinnen nog intact. Dit in tegenstelling tot de "moderne" referentiekaders die geleverd worden door de agrarisch-institutionele omgeving (banken, voorlichting, agrarische industrie).

Bij de meerderheid van de respondenten werkt de opvolger al mee op het bedrijf. In het algemeen wordt over deze jongens gezegd dat ze nog veel moeten leren.

FRI 15: "Nou, invloed... ik regel wel het meest in de boerderij. Maar zie je, de jongen is nu 22 en je moet ze wat leren en dan praat je er met elkaar over. Ze zijn naar de scholen gegaan, hij heeft meer verstand van motorische trekkers dan dat ik heb. Daar laat ik hem wel meer vrij in. We hebben nu een paar jaar een trekker van 70 pk, dat was geen nieuwe. De ander is al 15 jaar maar dat vind ik zo'n mooi trekkertje. Ik rijd nooit op een grote, ik zit altijd op de kleine. Hij zei: vader er moest eigenlijk een nieuwe trekker komen. Ik zeg: we doen elk jaar wel wat en ik geloof dat we nog maar een jaar moeten wachten".

Verder wordt meermalen een opmerking gemaakt over het ongeduld van de jongens en de snelheid waarmee ze het werk doen.

Invloed op omgaan met natuur en landschap

Uit de opmerkingen over de besluitvorming rond de beheerovereenkomsten zijn in het gezin geen meningsverschillen te ontdekken. Hoogstens zijn de zonen nog feller tegen omdat ze zich als toekomstig bedrijfshoofd erg beperkt voelen in hun mogelijkheden.

Natuurlijk kunnen ook via andere kanalen meningen het gezin binnenkomen.

FRI 13: "Toen de kinderen op de Havo zaten, kregen we de opmerking dat de boeren veel te veel kunstnest strooien wel eens te horen via de kinderen. Je kreeg de indruk dat wij de natuur kapot maakten. Ik heb wel eens een zure smaak in mijn mond gehad. De kinderen wisten niet beter. Ik was in hun ogen soms aan het vergif strooien. En dat is als ouder niet altijd even mooi terwijl je er zelf bewust van bent dat je daar niet mee bezig bent".

Dit is één van de weinige keren in de interviews dat "de school" naar voren kwam als plaats waar de kinderen andere meningen horen.

Vaak was de vrouw aanwezig bij het interview; uit opmerkingen sprak soms een andere interesse voor de natuur (3 x). Een duidelijke gerichtheid op bloemen, planten in rietkragen en bermen, bijvoorbeeld omdat ze daar vroeger bloemenkransen van maakten. Kennis van weidevogels blijkt het terrein van de man en zoon te zijn. Misschien ligt hier een verband met het werkterrein van man en vrouw, respectievelijk het land en het erf/huis.

Relatie met de groepen

In een aantal gevallen wordt meer invloed van gezinsleden op de bedrijfsbeslissingen en de gang van zaken geconstateerd. Deze respondenten zijn verspreid over de groepen. In geval van groep 1, de pragmatische milieuvriendelijke landbouwer, passen de ervaren invloeden bij de eigen manier van leven en werken van deze respondent. FRI 1 en 6 onderscheiden zich in de groep van principiële boeren door de verwevenheid van gezin en bedrijf. In de groep van pragmatische ondernemers en boeren zijn alle vormen van invloed te herkennen.

Conclusie

Samenvattend kan gesteld worden dat de respondenten met een onafhankelijke, eigengereide instelling en weinig invloed van gezinsleden vooral in de groep principiële boeren zitten. Respondenten in de andere groepen staan veel meer open voor invloeden van het gezin.

b Invloed vanuit de streek

De "streek" bestaat voor boeren vooral uit de (directe) omgeving. De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer heeft een speciale relatie met de streek. Hij ziet om zich heen dat de boeren in de streek op een andere manier boeren. Hij laat iedereen zijn vrije keuze maar vraagt zich wel af waar men mee bezig is. Hij ziet het scheuren, inzaaien, opnieuw inzaaien van grasland en merkt dat er dan nog geen produktie van af komt. Dat moet toch veel geld kosten. Deze andere praktijken beïnvloeden hem niet in zijn bedrijfsvoering. Hij weet dat mensen over hem praten, bijv. over hoe zijn grasland erbij ligt, rood van de zuring; maar daar trekt hij zich niets van aan. De enige met wie hij overlegt is een andere "kampeerboer" in de buurt. Ze wisselen ideeën uit. Gezien zijn (sociale) activiteiten in de streek kan niet gezegd worden dat hij zijn bedrijf in isolement uitoefent.

Hij voert wel een duidelijk eigen koers. Hij werkt binnen een perspectief voor de toekomst van de landbouw dat door velen onderkend wordt: aan de ene kant een aantal bedrijven waarop efficiënt en in grote hoeveelheden geproduceerd wordt en aan de andere kant een aantal bedrijven waarop de landbouw op een meer natuurvriendelijke wijze beoefend wordt. In dit opzicht kan FRI 8 een voorloper genoemd worden.

Voor de andere respondenten komt de "invloed vanuit de streek" neer op: naar elkaar kijken, letten op wat een ander doet. Dit speelt vooral bij handelingen rond het graslandbeheer (maaien, kunstmest strooien) maar ook bij de aanschaf van machines of het fokken van vee. Men weet ook vaak te vertellen hoe "buurman" omgaat met de (nesten van) weidevogels. FRI 6 en 15 ontkennen elke invloed vanuit de streek.

Het bouwen van een ligboxenstal blijkt in de streek een ingrijpende gebeurtenis te zijn. Veel respondenten beroepen zich erop de eerste te zijn geweest die een stal liet bouwen. Uit de verhalen komt naar voren dat de streek er soms "het zijne" over dacht. Men had het idee dat een ligbox andere boeren het brood uit de mond zou stoten. FRI 14 geeft aan dat hij in de streek liever overal de eerste in is. Dit "voorop lopen" speelt bij meer respondenten een rol. FRI 7 en 13 zijn vroeg begonnen met de modernisering van het bedrijf en vertellen dat er "in de streek naar hen gekeken werd". FRI 2 geeft ook blijk van deze behoefte een voorloper te zijn; hij was de eerste in de streek die het grasland ploegde.

Relatie met de groepen

De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer heeft een bijzondere relatie met de streek, passend bij zijn andere mentaliteit. Voor de rest is er geen duidelijke samenhang tussen deze informatie en de groepsindeling.

Conclusie

"Invloed vanuit de streek" is aanwezig. Deze strekt zich alleen uit tot andere boeren. Bewoners of andere gebruikers van de streek worden hier niet genoemd. Men let op elkaar. Een actie van één boer kan richtinggevend zijn voor boeren daaromheen. Een aantal respondenten geeft aan dat er geleerd wordt van anderen, een aantal laat duidelijk merken voorloper te willen zijn.

c Invloed vanuit de voorlichting, de bank, de coöperatie

De voorlichting en DBL

De vraag naar de invloed van de voorlichting en DBL op het bedrijf is steeds gesteld in relatie tot een concreet voorval in de geschiedenis van het bedrijf. De ervaringen met de voorlichting variëren van zeer negatief tot positief.

FRI 8 stelt dat de voorlichting weinig invloed heeft op zijn bedrijf. De voorlichting kan zich niet verplaatsen in zijn positie. "Zij hebben het zo raar in het hoofd", volgens hem. Hij wil er niets mee te maken hebben. FRI 5 is negatief en ziet de voorlichting als een té grote organisatie die achter de feiten aanloopt. Zij reageren niet alert genoeg op de nieuwe ontwikkelingen; hij leert meer door te kijken naar de boeren in de streek. Bij FRI 1, 2, 9, 10, 13, 14 en 15 heeft de voorlichting een (grote) rol gespeeld in de modernisering van het bedrijf, terwijl FRI 11 en 12 erg negatieve ervaringen hebben: respectievelijk slechte adviezen in de modernisering en in de bedrijfsvoering in het algemeen. In sommige gevallen blijkt de voorlichting een grote invloed te hebben op een beperkt deel van het bedrijf en vaak alleen op verzoek van de respondenten. De druk om te moderniseren en te intensiveren lijkt vooral van de respondenten zelf gekomen te zijn. Het verhaal van FRI 11 wijst op een "uit de hand gelopen ontwikkeling": hij heeft een veel te grote stal neergezet. Eén keer is uitgesproken, dat de persoon van de voorlichter een grote rol speelt in de contacten en dus in de invloed die hij (zij) kan uitoefenen.

De ervaringen van FRI 8 en 12 maken duidelijk dat als een bedrijf niet "standaard" is, de voorlichting hierop moeilijk kan, of wil, inspelen. Ze "zenden" de boodschap uit dat de bedrijven zich moeten aanpassen aan de moderne bedrijfsvoering. Dit betekent een bepaald aantal koeien, een gemiddeld kunstmestgebruik etc. Het is logisch dat deze bedrijven zich afwenden van de voorlichting die hiermee wel de voorbeelden van hoe het (ook) anders kan, kwijtraakt.

FRI 4 en 9 hebben contacten met voorlichting, én DBL, over zaken die de natuur en landschap betreffen. Ze hebben allebei grond in het Relatienotagebied. Samen met FRI 10 ervaren zij dat voorlichters en DBL-ers dezelfde standpunten hebben. Ze staan aan de kant van de boeren. Uit opmerkingen van FRI 4 is op te maken dat hij (misschien wel als enige) het belang inziet van een gesprek met de "mensen van natuur en milieu". Het zijn voor hem mensen die "er vlak vóór zijn (natuur)"; zijn contact met hen zal vast invloed hebben op zijn gedachtenontwikkeling en zijn handelen. De eigen koers die FRI 8 vaart, komt ook tot uiting in het contact met DBL. De keuze voor welk beheer (zwaar, licht) op welke percelen maakte de respondent zelf: "Ik ben toch degene die het uit moet voeren". De DBL-functionaris vond dat de respondent een zwaar pakket kon nemen, maar kon weinig invloed uitoefenen.

Relatie met de groepen

In het geval van de pragmatische milieuvriendelijke landbouwer is er een duidelijke samenhang met "invloed voorlichting". Zijn bedrijfsvoering past niet in de opvattingen van de voorlichting en er is geen contact.

Bij de andere groepen kan geen samenhang geconstateerd worden; positieve of negatieve ervaringen hangen samen met individuele omstandigheden.

De bank

Acht maal komt de bank ter sprake. De bank heeft invloed op investeringsbeslissingen als deze met geleend geld gedaan moeten worden. FRI 5 is bijzonder over "de bank" te spreken. Hij heeft er veel contact mee; de bank licht hem beter voor over de mogelijkheden dan de voorlichting. FRI 3 doet alles met geleend geld en onderkent de invloed van de bank op zijn handelen. Andere opmerkingen over invloed van de bank worden feitelijk niet gemaakt. FRI 15 leeft niet graag met schulden en voert vernieuwingen op het bedrijf bij voorkeur met eigen geld door. De invloed van de bank lijkt alleen financieel, niet inhoudelijk. Er is geen relatie met de groepen.

De coöperatie en de vrije handel

De coöperatie komt niet veel voor in de verhalen van de respondenten. Opvallend is juist hun "speculatieve inslag", zoals zij het zelf noemen. Veel transacties rond veevoer en veehandel worden met de plaatselijke handelaren afgesloten. Veel respondenten leveren de melk aan Nestlé in plaats van aan Workum (de coöperatie); een kwestie van traditie en afstand.

FRI 10: "Wat dichtbij is, ga je niet veraf zoeken".

De speculatieve inslag, gekoppeld aan de situatie dat vele depots van de CAF (coöperatie) in de loop van de jaren gesloten zijn, maakt dat er niet veel contacten meer zijn. Het feit dat veelal voorkeur gegeven wordt aan de plaatselijke handel heeft een positieve uitwerking op de leefbaarheid van de streek. Dit is een bijkomend effect. Een relatie met de groepen is niet aanwezig.

Conclusie

De invloed van de bank op bedrijfsbeslissingen van de respondenten is duidelijk aanwezig. Op het vlak van natuur en landschap kan geen invloed geconstateerd worden. Dit ligt anders voor de voorlichting en DBL. Een voordeel van de voorlichting en DBL is dat ze de streek kennen en dat ze bij de boeren aan huis komen. Zij bereiken niet alle respondenten even sterk en hun verhalen en adviezen worden niet altijd positief beoordeeld. Toch is de afstand tussen hen en de boeren niet groot. Zij kunnen onderwerpen met betrekking tot natuur en landschap op tafel leggen. FRI 4 onderkent de invloed van een gesprek met "echte" natuur-mensen op zijn gedachtengang over natuur en landschap.

6.3 Aanbevelingen

De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer is bereid meerdere functies op/met zijn bedrijf te verwezenlijken. De economische haalbaarheid van de alternatieven is belangrijk; de vergoedingen die er tegenover staan, zijn belangrijk. Maar er spelen meer motieven mee: de technische haalbaarheid, de zorg voor milieu en natuur. Zijn gezin is belangrijk en heeft invloed op de gang van zaken. Hij neemt een duidelijk eigen positie in binnen de streek. Voorlichting, bank en coöperatie spelen geen rol in de beslissingen. Voor het beleid kan deze boer een belangrijke voorbeeld-functie vervullen. Zijn bedrijf ligt midden in de streek en hij heeft veel (sociale) contacten. De resultaten van een ander beheer van de grond, de kosten en baten van een ander beheer, zijn bij hem waar te nemen. De voorlichting moet zo'n bedrijf dan ook niet negeren maar juist meenemen als voorbeeld hoe het ook kan. Dit laatste is wezenlijk in het licht van de door meerdere respondenten geconstateerde tweedeling in een moderne en efficiënte landbouw en een aangepaste en milieuvriendelijke landbouw.

De pragmatische boeren die oog hebben voor natuur en milieu en prijs stellen op behoud van vrijheid, staan open voor andere functies (recreatie, instandhouden natuurterreinen, streek) maar hebben liever geen aanpassingen in de agrarische produktie. Vergoedingen spelen geen rol, verlies van vrijheid wel. Zij kunnen aangesproken worden op natuur- en milieuwaarden.

Invloed van gezin, streek en voorlichting ligt bij deze groep niet eenduidig zodat hier moeilijk een aanbeveling geformuleerd kan worden. Deze groep is "geschikt" voor een ander beleid. Ze zijn over te halen met geld, maar in mindere mate dan de pragmatische ondernemers. Daarentegen hebben zij oog voor andere activiteiten op een bedrijf en staan ze open voor een discussie met het beleid over het beheer van natuurgrond. Het motief "verlies van vrijheid" neemt een centrale plaats in de motievenstructuur van deze groep in. Dat heeft onder meer veel te maken met de beeldvorming over de overheid.

De pragmatische ondernemers met oog voor natuur en milieu zijn bereid hun agrarische produktie aan te passen, dat wil zeggen biologisch te gaan produceren of beheerovereenkomsten te accepteren als het inkomen maar gegarandeerd is. De financiële haalbaarheid van agrarische alternatieven is voor hen een belangrijk aspect in de afwegingen. Zij kunnen aangesproken worden op natuurwaarden en milieubehoud. Invloed van het gezin in het geval van FRI 3 en invloed van voorlichting bij FRI 13 en 14 is aanwezig. Bij de laatste twee respondenten wordt een behoefte gekonstateerd om "voorloper" te zijn. FRI 3 geeft aan dat hij zich wil ontplooien en op zoek is naar nieuwe mogelijkheden. Hier liggen misschien mogelijkheden voor de voorlichting om voorbeelden te creëren binnen een streek. Deze groep biedt mogelijkheden voor de realisatie van een ander beleid. De hoogte van de vergoeding speelt een grote rol, maar ze zijn gesprekspartners op meerdere onderwerpen dan alleen het geld.

De principiële boeren met weinig voorstellingsvermogen willen niet aan aanpassingen denken en ze kunnen zich deze ook niet voorstellen. Zij gaan door met de ontwikkeling van het bedrijf en het optimaliseren van de produktie van gras en melk. Dit vormt voor hen de belangrijkste inspiratiebron. Een inkomen uit andere takken, een vergoeding voor produktieverlies, is niet aan de orde (uitgezonderd FRI 6). De invloed vanuit de voorlichting is ook hier beperkt tot functionele adviezen of wordt negatief gewaardeerd. Het merendeel maakt duidelijk dat de invloed van het gezin beperkt blijft tot meepraten. Dit alles wijst er op dat de principiële boeren niet de doelgroep zijn van een ander, meer milieuvriendelijk beleid. Ze bieden zelf geen enkele opening en geven ook weinig kanalen aan waarlangs ze te beïnvloeden zijn.

7 SLEUTELPRINCIPES

In hoofdstuk 5 is een aantal maatschappelijke functies van het landschap behandeld: aanpassen van de produktie, instandhouden van natuurterreinen, recreatie en de streek. Richtlijnen om deze functies verder in te vullen worden gegeven door wat in het concept "sleutelprincipes" heet. Deze worden hieronder behandeld. We onderscheiden vijf principes ter ondersteuning van en verdere vormgeving aan een ander beleid:

- ruimtelijke schaal
- gescheiden/verweven beheer
- marktgeoriënteerd handelen
- rol van de overheid
- regionale verscheidenheid

7.1 Ruimtelijke schaal

Dit principe handelt over de schaal waarop het landschapsbeheer zich moet afspelen. We streven naar een integraal beheer: niet van percelen maar van een heel gebied. Het beheer is doelgericht, maar niet op natuurwaarden alleen: de verscheidenheid van waarden die kenmerkend is voor het betreffende gebied, is aan de orde. Deze opvatting van een beheer van het landschap overstijgt de maatregelen uit de Relatienota. In de vraag die aan de respondenten is voorgelegd wordt gevraagd naar het beheer van natuur- en landschapswaarden.

Vraag: Als er plannen gemaakt worden voor landschapsbeheer, vindt U dat dat tot bepaalde bedrijfspcelen beperkt zou moeten blijven of moeten dat richtlijnen zijn voor alle landbouwgrond in de hele streek?

Het doorvragen betreft het waarom en indien percelen, welke percelen.

We leggen de respondenten hiermee de keuze voor op welke schaal plannen gemaakt moeten worden, welke eisen zij stellen aan "beheergrond" en welke aspecten in een streek voor hen belangrijk zijn. "Geen plannen", zegt FRI 1: hij beschouwt zo'n regeling als een extra concurrent op de krappe grondmarkt in de streek. Hij wil er niets over horen. "Vrijwillig" zegt FRI 15: aanwijzing van percelen is een straf voor boeren (waardedaling) en een vrijwillig aanbod van grond door boeren vindt hij een betere regeling. "Richtlijnen", zeggen FRI 6 en 8: zij vinden dit de meest rechtvaardige regeling omdat er dan geen verschillen optreden tussen bedrijven. Allebei denken ze dat zoiets niet haalbaar is omdat intensieve bedrijven daartoe niet gedwongen kunnen worden.

FRI 2, 4, 7, 11, 14 wijzen niet zozeer percelen aan, maar stellen eisen aan percelen die daarvoor in aanmerking (moeten) komen. Genoemd worden: slechte grond, grond met een handicap (eiland), achterste land, percelen

waar de kwaliteit van het water te controleren is. FRI 3, 10, 12, 13 willen geen perceelsgewijze aanpak, dat haalt niets uit, en zijn voorstander van aanwijzing van grote(re) gebieden bijv. reservaten. Ze eisen dat de overheid de boeren daar uitkoopt, die dan de keuze hebben tussen weggaan of het land terughuren. FRI 5 en 9 zijn ook voor grote gebieden, maar vinden de huidige aanpak met de beheergebieden wel goed. In deze gebieden hebben vogels en natuur vrij spel; daaromheen moet dan de landbouw alle kansen krijgen. FRI 5 pleit ondubbelzinnig voor scheiding van functies op streekniveau. FRI 9 is voor een perceelsaanpak omdat hij op voorhand weet dat richtlijnen onhaalbaar zijn. Verder stelt hij bovengenoemde technische criteria voor het aanwijzen van beheergebieden, zoals slecht ontsloten grond.

In de vraagstelling gaat het om een integraal beheer en om een verscheidenheid van waarden. In de interviews wordt hierover nog meer opgemerkt. Het behouden van een leefbare streek komt bij dit onderwerp ter sprake. Duidelijk is dat de boeren de kans moeten houden om te blijven werken. Het behoud en opknappen van de natuur in de streek wordt meermalen genoemd. FRI 10 signaleert hier een dilemma: voor de natuur moet het beheer per streek worden aangepakt maar de kans is groot dat daarmee de landbouw en daarmee ook het leefklimaat kapot gaan. Uit de verhalen kan worden opgemaakt dat sommige boeren een beleid voorstaan van scheiding van natuur en landbouw. De reservaten hebben volgens de respondenten ook een grote recreatieve waarde.

Samenvatting en conclusie

Er is geen relatie met de groepen uit het voorgaande hoofdstuk. "Richtlijnen" voor alle landbouwgrond worden door iedereen onhaalbaar geacht; volgens een aantal respondenten is dit wel de rechtvaardigste manier. Het merendeel van de respondenten is het er over eens dat het beheer in streekverband gezien percelen moet betreffen (in grote of kleine eenheden) die voor de landbouw ongeschikt zijn. Men verschilt van mening over de realisatie van deze aanpak: stukken aankopen en reservaten maken met beheer door de overheid of in extensief beheer bij boeren laten.

Opvallend is dat er bijna geen sprake is van afwijzing van een streek-aanpak. Men vindt de streek-aanpak legitiem. De schaal waarop de planvorming zich moet afspelen is een onduidelijk begrip voor de respondenten. Zij hebben op deze vraag sterk gereageerd vanuit de praktijk van het overheidsingrijpen.

Aanbevelingen

Een aanpak op streekniveau stuit niet op grote weerstand in de streek. Gezien de gestelde criteria voor beheergrond (voor de landbouw ongeschikte percelen) is men het oneens met de huidige aanwijzing van

beheergrond in de streek. Men wil toch voorrang blijven geven aan de uitoefening van de landbouw.

7.2 Gescheiden/verweven beheer

Een ander belangrijk basisprincipe om het concept van landschapsbeheer op bedrijfsniveau inhoud te geven, is het onderscheid tussen gescheiden en verweven beheer. Kort gezegd komt dit principe neer op een *afstemming* binnen het agrarisch bedrijf van maatschappelijke functies. Men wil door dit sleutelprincipe onevenwichtigheden binnen het bedrijfssysteem voorkomen. In het interview ligt de nadruk op de plaats die "landschap en natuur" op het bedrijf kan innemen.

De vraag: U heeft een aantal punten genoemd waarbij U rekening houdt met natuur en landschap. Horen deze zaken bij een normale bedrijfsvoering of zegt U: "Nee, dat doe ik ernaast, dat hoort niet bij het boeren". Zou U willen dat het als een vanzelfsprekend onderdeel bij de bedrijfsvoering hoort?

Voor alle respondenten is het een vanzelfsprekende zaak dat de vogels bij het bedrijf horen. Men ziet het als een taak om de vogels te beschermen omdat een boer altijd afhankelijk is van de natuur en de vogels daarvan deel uitmaken. Voor een aantal respondenten zijn de vogels onderdeel van het leven op het platteland; ze zijn er altijd geweest en zo moet het ook blijven. Ze geven een stuk plezier in het werk. Zij benadrukken het motief "waarde natuur". FRI 4 is de enige die wijst op een mogelijke discrepantie tussen mentaliteit en handelen: "De vogelbeweging zal er door ons doen en laten niet beter op geworden zijn. Maar de mentaliteit wat vogels betreft is in het algemeen niet minder geworden, tenminste zo horen en ervaren wij het".

Samenvatting en conclusie

Er is geen relatie met de eerder gevonden groepen. "Landschap en natuur" is voor de Friese boeren bijna synoniem met weidevogels. Dat is het enige aspect waarop ze ingaan. De vogels nemen een vanzelfsprekende eigen plaats in het bedrijfssysteem in. De conclusie is dat de Friese boeren op dit punt een "verweven" beheer voorstaan.

Eerder in de analyse (bij het sleutelprincipe "ruimtelijke schaal") en in hoofdstuk 8 (bij "beheerovereenkomsten") kan men indicaties vinden voor verandering in deze vanzelfsprekendheid als het beheer formeel geregeld moet worden. Een combinatie van motieven (bijv. aantasting van de eigendom, inperking van vrijheid van handelen en een te lage vergoeding) maakt, dat de agrariërs dan deze vanzelfsprekendheid ter discussie gaan stellen. Het sleutelprincipe "gescheiden/verweven beheer" komt met deze

resultaten maar mager uit de verf. Duidelijk is dat wat nu op niveau van het bedrijf als een taak wordt gevoeld, kan veranderen als de overheid zich in dit "eigen" beheer gaat mengen. Over hoe de overheid het beheer van weidevogels op bedrijfsniveau moet bevorderen geven de respondenten geen uitsluitsel.

Aanbevelingen

De grote vanzelfsprekendheid waarmee de boeren de zorg voor vogels op zich nemen zou beter onderzocht moeten worden. Wat is de betekenis van de weidevogels voor boeren en welke perspectieven biedt dit voor toekomstig beheer? Tegenover dit wijd verspreide "spontane" beheer staat de geringe bereidheid van boeren om mee te werken aan het Relatienotabeleid van de overheid. Door een betere voorlichting kan deze bereidheid waarschijnlijk sterk vergroot worden. Men heeft in Friesland een erg negatieve opvatting over de "overheid".

7.3 Marktgeoriënteerd handelen

Uitgangspunt voor ons concept zijn levensvatbare bedrijven met een rendabele bedrijfsvoering. De strategie die we kiezen, is afwijkend: niet alleen produceren van marktbaar producten binnen de gangbare landbouw. Marktgeoriënteerd handelen in het kader van landschapsbeheer zou moeten inhouden dat de agrarische ondernemers actief inspelen op meer deelmarkten dan nu gebruikelijk is. Deze deelmarkten worden gevonden in de maatschappelijke functies die we aan het agrarisch landschap toekennen. Herkennen de respondenten andere markten en spelen ze hierop in met producten?

De respondenten zien in de streek een kleine lokale markt voor melk en eieren; voor andere diensten zoals mest, machines uitlenen en hulp bieden wil men geen markt creëren. FRI 14: "Je hoeft niet overal geld uit te halen". Op kleine schaal ziet men ook wel mogelijkheden in de recreatie en het in stand houden van natuurterreinen. Biologische productie is een bij uitstek geschikt voorbeeld om bij de respondenten de gerichtheid op de markt te onderzoeken. Deze blijkt er in Friesland niet te zijn. Eerder in de analyse is geconstateerd dat de redenen voor het afwijzen van de biologische productie veelal neerkomen op een "mentale" kwestie en dat de redenen om deze te overwegen een "economische" inhoud hebben. FRI 4 is de enige respondent die de vraag van consumenten en het gevaar van een over-aanbod van producten in zijn afwegingen meeneemt. Hij komt op grond hiervan niet tot een keuze.

Slechts één respondent spreekt zich ondubbelzinnig uit in de richting van een vrije markt: Interviewer: "Het gaat erom dat je je bedrijfsvoering moet veranderen om de zorg te vergroten en de vraag is of de overheid hier een

taak in heeft.

FRI 12: Nee, helemaal niet. De overheid moet z'n portemonnee mooi dicht houden wat de boeren betreft. Ze moesten uiteindelijk die WIR er allemaal afhalen volgens mij. Ja, ik ben maar een paar jaar boer maar volgens mij was dat een monsterving. En ze geven op die melk allemaal geld: per liter 15 cent wat de overheid eraan toevoegt. Ik vind het kolder hoor. Dan moest die melkprijs 15 cent naar onder, dat zou hardstikke mooi zijn als je zonder overheidssteun boer kon zijn".

Later relativeert hij dit pleidooi door te zeggen dat zijn boekhouder wel probeert om subsidie te krijgen voor de nieuwe stal. Anderen (3x) pleiten voor het behoud van het particulier initiatief; niemand sluit echter de deur geheel voor maatregelen van de kant van de overheid. Uitgezonderd FRI 11 die niets van de overheid en zijn wetten moet hebben. Hij staat ook geen andere marktorganisatie voor; hij wil alleen maar met rust gelaten worden.

Conclusie

De respondenten, uitgezonderd FRI 8, zien weinig deelmarkten die voor hen reden zijn de produktie in een andere richting om te buigen. In Friesland blijkt weinig gerichtheid op bepaalde markten. Er worden geen ondubbelzinnige uitspraken gedaan over óf en hoe de "markt" een meer regulerend principe zou kunnen worden.

7.4 Overheid

In het interview is gevraagd naar de "gewenste rol van de overheid": wat zien de respondenten als mogelijke rol voor een overheid in het realiseren van de vier maatschappelijke functies op hun bedrijven? De resultaten van deze vraag kunnen een eerste aanzet zijn tot aanvulling en/of herformulering van het beleid van de overheid. Opvattingen over de huidige rol van de overheid met betrekking tot het natuur- en landschapsbeheer spelen in deze een grote rol. Opmerkingen hierover zijn door het hele interview gemaakt. De hoeveelheid informatie en de uitgesproken stelligheid illustreren de belangrijke plaats die "de overheid" in de verhalen van de respondenten inneemt.

In deze paragraaf komen achtereenvolgens aan de orde:

- een analyse van de algemene opmerkingen over de overheid
- een beschouwing over de gewenste rol van de overheid
- de eventuele samenhang tussen de gewenste rol en de motivatiestructuur van de respondenten.

Overheid algemeen

Over het algemeen wordt negatief tot zéér negatief over "de overheid"

gesproken en geoordeeld. Dit geldt voor het algemene beleid zoals de mestwetgeving of WIR en rentesubsidie als ook voor het specifieke beleid met betrekking tot natuur en landschap. Het ongenoegen richt zich op verschillende aspecten van dit beleid. De procedure van aanwijzing van de reservaten en beheergebieden, de hoogte van de vergoedingen, de (zogenoemde) vrijwilligheid in het Relatienotabeleid en de kosten van het beheer voor de Nederlandse samenleving zijn voorbeelden. Samengevat hebben de opmerkingen betrekking op:

- de manier waarop de overheid zijn beleid uitvoert
- de legitimiteit van het beleid
- de inhoud van dat beleid

De manier waarop de overheid zijn beleid oplegt vormt het grootste struikelblok. De legitimiteit van het beleid (het beschermen van planten en weidevogels) wordt positiever beoordeeld. De inhoud van het beleid moet volgens de respondenten veel beter onderzocht worden.

Manier van uitvoeren

Tien respondenten zijn expliciet tégen de aanwijzing van beheergebieden. Zij voelen dit als: dwang van bovenaf en aantasting van het eigendomsrecht. De boer wordt hier de dupe van omdat hij in de bedrijfsvoering beperkingen opgelegd krijgt ("vrijheid") en de grondprijs door zo'n bestemming daalt ("economisch"). FRI 15: "Het is een straf". De vijf respondenten die zich hierover niet uitspreken hebben geen grond in Relatienotagebied (4 x) of staan achter het beleid.

Hiermee verbonden is de twijfel over de vrijwilligheid van deze beleidsmaatregelen. De boeren hebben te horen gekregen dat, als ze geen beheerovereenkomst willen, zo'n overeenkomst niet hoeven te accepteren. Maar men realiseert zich terdege dat het aantal hectares dat onder de Relatienota valt, een politieke beslissing is. Men gaat ervan uit dat men er hoe dan ook mee geconfronteerd zal worden. De ontwatering in beheergebieden zal in ruilverkavelingsverband niet worden verbeterd. Andere verbeteringen aan het land, zoals drainage, behoeven een aanlegvergunning van de gemeente. Met andere woorden, ze worden niet gedwongen maar zijn wel genoodzaakt om een overeenkomst te accepteren. Respondenten die deze overwegingen te kennen geven, zijn allen met het Relatienotabeleid in de vorm van beheerovereenkomsten in aanraking geweest. Als alternatief wordt genoemd: de overheid moet alle grond die ze wil verwerven, zelf aankopen. Op deze grond kan dan een boer die instemt met de doelstellingen van het beheer, een bedrijf uitoefenen.

Het is hen onduidelijk op grond van welke criteria beheergebieden zijn aangewezen. De procedure van aanwijzing heeft een lange geschiedenis in Friesland. Men heeft het idee dat ambtenaren op kantoren lijnen hebben getrokken; grenzen van gebieden lopen door de percelen. Ze hebben de overtuiging dat protesten tegen deze gang van zaken weinig uitrichten.

a Legitimiteit

De beheergebieden op zichzelf, het feit dát de overheid zich bezighoudt met het behoud van de natuur, ontmoet meer begrip. Zes respondenten (FRI 2, 4, 5, 7, 8, 14) zien er het belang van in. Sommigen vinden het niet slecht dat een overheid boeren corrigeert of remt. Hun kritiek richt zich vooral op de manier waarop. FRI 3, 10 en 13 zien geen taak van de overheid in het beheer van de natuur, zij vinden dat ze dat zelf goed doen. Zij wijzen, samen met FRI 11 en 12, elke bemoeienis van de overheid af. In deze groep bevinden zich de vier respondenten die uitgesproken negatief staan tegenover alle ingrijpen en beleid van de overheid. De staat verkwist geld, oefent steeds meer controle uit. Het gaat in de richting van een communistische staat (1x). De overheid is met zijn beleid de oorzaak van de intensieve bedrijfsvoering en in plaats dat men zelf de schuld op zich neemt wentelt men de gevolgen af, via beheergebieden, op de boeren.

b Inhoud beleid

Wat betreft de inhoud van het beheer moet er volgens de respondenten veel meer onderzoek gedaan worden naar de grondslagen van het beheer. Men heeft de indruk dat de overheid niet precies weet hoe het beheer aan te pakken en of de doelstellingen van het beheer gehaald zullen worden (4x). Een grotere groep is er van overtuigd dat het soort beheer dat de overheid voorstaat, alleen maar zal leiden tot het wegtrekken van vogels.

FRI 1: "Ik vind het zonde van het land. Er is altijd van alles aan gebeurd en nu ineens is het afgelopen. Er mag niks meer gebeuren, het gaat allemaal achteruit. Het goeie gras, de kwaliteit, de gehalten; het is allemaal niks meer. Het wordt verwaarloosd".

Zo kijkt men tegen het beheer aan: "Er mag niks meer over het land" en "De overheid wil terug naar hoe vroeger geboerd werd". Zij zijn er van overtuigd dat de vogels niet op deze dode grond zullen blijven. FRI 1: "Het zijn geen pinken die je in de wei laat, vogels zijn zo vrij als wat in de natuur". (8x)

FRI 8 is de respondent die positief oordeelt over het Relatienotabeleid van de overheid. Maar ook hij ziet grenzen: "ik ben zo wel tevreden. Als de overheid maar niet meer gaat rotzooien. Boeren krijgen alles op het dak".

De gewenste rol overheid per functie

a Duurzame productie

Het is onvermijdelijk dat er in de reacties op de gewenste rol van de overheid een overlap zit met de algemene opvattingen over de overheid. Twee respondenten wijzen elke interventie af (de overheid snapt het toch niet). Eén respondent vindt dat de overheid moet doorgaan op de ingeslagen weg. Dus vergoedingen in beheergebieden, subsidie op bosaanleg,

stimuleren van biologische en scharrelproductie. De resterende twaalf respondenten zien een rol "aan de rand". Deze komt neer op het scheppen van financiële randvoorwaarden en weinig tot geen bemoeienis met de agrarische produktie. Interventie via de Relatienota in hun gebied vinden ze niet nodig. Men pleit wel voor steun aan boeren die het moeilijk hebben, bijvoorbeeld door de aanleg van de mestplaat te subsidiëren, of door beter onderwijs en voorlichting.

b Instandhouden natuurterreinen

Drie respondenten zien geen rol voor de overheid weggelegd. Twee reageren vanuit de achtergrond: we doen het op onze bedrijven zelf al, waarom zou de overheid hier een taak in zien en er voor gaan betalen? Negen respondenten zien wel een taak voor de overheid. Deze komt in zijn algemeenheid neer op: laat de overheid de gebieden die ze wil, aankopen. Een aantal geeft als toevoeging: de slechte stukken land in de streek. Dit standpunt betekent dat de overheid, wat deze respondenten betreft, zijn beleid inzake natuurterreinen mag uitvoeren in de streek. De overheid beheert zelf of zoekt een boer die onder voorwaarden wil werken. FRI 6 ziet ook mogelijkheden voor veehouders die toch al extensiever werken en die zo betaald krijgen voor het werk. FRI 8 ziet mogelijkheden voor de overheid om het onderhoud te stimuleren, onder andere door tegemoetkomingen aan vrijwilligers te geven.

c Recreatie

Zes respondenten zeggen "nee" tegen bemoeienissen van de kant van de overheid. Dit varieert van "laten ze zich erbuiten houden" tot "een boer mag toch wat tentjes op het erf? dat is wel voldoende". Acht respondenten denken hier anders over. De overheid moet dit stimuleren als tweede inkomen voor boeren die het moeilijk hebben. Dit geldt niet voor henzelf. Degenen die er voor zichzelf brood in zien, pleiten voor soepelere regels voor iedereen. FRI 4 ziet het dilemma voor een overheid tussen regulering en niets doen, maar maakt hier zelf geen keuze in.

d Streek

Op dit terrein ziet niemand, uitgezonderd FRI 10, mogelijke acties voor de overheid. De algemene teneur is: daar moet ze zich buiten houden, dat regelen we zelf wel. FRI 5, die "de overheid" in Nederland een duidelijke taak toedicht, zegt hierover: "Ik denk dat de overheid overal een taak in heeft, in zo'n klein landje. Maar ze moeten hierin een beetje op afstand blijven, het moet niet zo intensief". FRI 10 zou graag zien dat een overheid subsidies geeft aan muziekverenigingen voor de aanschaf van muziekinstrumenten. Deze zijn duur en zo'n vereniging speelt een grote rol in de leefbaarheid van een streek.

Verschillen tussen de groepen naar motivatiestructuur

Het is interessant om na te gaan of de groepen met de verschillende motivatiestructuur uit hoofdstuk 6 verschillend denken over de gewenste rol van de overheid. De groepen zijn:

- pragmatische milieuvriendelijke landbouwer (FRI 8)
- pragmatische boeren die oog hebben voor natuur en milieu en prijs stellen op behoud van vrijheid (FRI 4, 7, 9, 10)
- pragmatische ondernemers met oog voor natuur en milieu (FRI 3, 5, 13, 14)
- principiële boeren met weinig voorstellingsvermogen (FRI 1, 2, 6, 11, 12, 15)

1 de pragmatische landbouwer

Deze respondent ziet in elke functie een rol voor de overheid weggelegd. Hij kijkt in het algemeen positief tegen de overheid aan. De taak van de overheid komt neer op ondersteuning. Soepelere regels in de recreatie, stimuleren van de biologische productie, hogere vergoedingen etc. In zijn situatie komt dit neer op een versterking van de activiteiten die respondent onderneemt om een inkomen te verdienen. Zijn opvatting over de rol die de overheid kan spelen met betrekking tot de vier functies houdt een bepaald toekomstbeeld in. De overheid heeft een taak in het "opvangen" van boeren die niet meegaan in de verdergaande modernisering van de Nederlandse landbouw.

2 de pragmatische boeren en 3 de pragmatische ondernemers

In het algemeen kan hierover gezegd worden dat dit de respondenten zijn die een voorwaardenscheppende taak voor de overheid zien. Ondersteuning aan gebieden en/of boeren die het moeilijk hebben en verbetering van het onderwijs. Zij zien ook een taak in het beheer van natuur, maar deze komt vooral neer op aankopen van (grote) gebieden.

4 de principiële boeren

Deze groep kenmerkt zich door het vaak afwijzen van een rol voor de overheid en een in het algemeen negatieve benadering. Nog minder dan bij voorgaande twee groepen wordt hier een invulling van de rol van de overheid gegeven.

Conclusie

Het lag in de lijn van de verwachting dat de pragmatische landbouwer een positieve invulling geeft aan de rol voor de overheid. Een verklaring voor

de afstandelijke benadering van de andere respondenten kan misschien gevonden worden in de geschiedenis. Het is opvallend hoe kritisch en afwijzend er gereageerd wordt op het beheerbeleid van de overheid, de ambtenaren etc. Het Friese volk heeft door de tijd altijd strijd geleverd tegen het centrale gezag. De "Friese Vrijheid" is een begrip van eeuwen oud. Een meer in het heden liggende verklaring kan zijn, dat er door veel respondenten een toekomstige tweedeling in de landbouw gezien wordt. Een overheid heeft in dit perspectief de taak om de boeren die het niet redden op te vangen. Het lijkt er op dat de respondenten van zichzelf denken dat zij het wel zullen redden.

Aanbevelingen

Uit de resultaten komt naar voren dat de overheid iets moet doen aan de beeldvorming van "beheerlandbouw" in het gebied. Dit kan men bereiken door duidelijkere procedures te volgen en meer overleg met de boeren uit een streek te voeren. Het is ook nodig de grondslagen van het beheerbeleid toe te lichten. De teneur van de reacties op "de gewenste rol van de overheid" is, dat een overheid wel wat kan doen maar dat dit niet van invloed mag zijn op de agrarische produktie. Vooralsnog lijkt er geen voldoende voedingsbodem te zijn voor een ander beleid.

7.5 Regionale verscheidenheid

Dit principe kan worden geïnterpreteerd als: hoe denken de respondenten over de eigen streek en waarin vinden ze deze verschillen van andere streken? En welke bijzondere mogelijkheden impliceert dit voor het beheer van het Friese landschap?

De respondenten geven aan dat er in het gebied nog mogelijkheden zijn voor bijv. recreatie, dat het natuurlijk milieu óók een zorg is van boeren en dat de leefbaarheid van de streek velen aan het hart gaat. Twee respondenten verwoordden hun relatie tot de streek als volgt: de streek op zichzelf heeft geen economisch betekenis voor ons (de toeleveringsbedrijven zitten buiten de streek) maar de streek is wel ons privéleven (FRI 7). De ander kan eigenlijk niet zeggen waarom hij in de Zuidwesthoek van Friesland wil blijven wonen. Hij is er geboren, de familie zit hier al eeuwen, hij is er thuis (FRI 2).

De concrete beheervormen zijn aan het eind van het interview aan de orde gesteld. De vragen naar beheerovereenkomsten en de mogelijkheden van biologische of scharreelproduktie zijn in elk gebied gesteld. De vragen naar onderhoudsovereenkomsten en een premie hebben per gebied een specifieke invulling gekregen.

8.1 Beheerovereenkomsten

De vraag luidt: Bent U bereid om een beheerovereenkomst te sluiten waarin overeengekomen wordt dat U tegen een aantrekkelijke vergoeding minder kunstmest, minder drijfmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt? Wilt U dit dan doen voor een deel van het bedrijf of voor het geheel? En welk deel?

Bij de beantwoording van deze vraag moet rekening worden gehouden met de huidige situatie in het onderzoeksgebied. Negen van de 15 respondenten in het onderzoek hebben met de Relatienotaproblematiek te maken doordat een gedeelte van hun land in reservaat- of beheergebied valt. Beheerovereenkomsten zijn in het gebied al aangeboden en deels ook gesloten. Bij deze overeenkomsten is echter sprake van andere maatregelen en beperkingen. De aangeboden vergoedingen worden door veel veehouders als te laag gekwalificeerd. Deze ervaringen spelen een rol in de beantwoording van de vraag. De vraag betekent voor de betrokkenen niet alleen een (abstract) voorbeeld van landschapsbeheer, maar ook een realiteit. Ze hebben bijvoorbeeld kennis over de "aantrekkelijke vergoeding" die voorgesteld wordt. Eerst worden de reacties op de vraag behandeld. Daarna worden de reacties van degenen die met hun land in het Relatienotagebied liggen, nader bekeken.

Bereidheid om een overeenkomst te sluiten:

Ja	FRI 6, 8
Ja, mits	FRI 4, 5, 13, 14
Nee	FRI 1, 2, 3, 7, 9, 10, 11, 15
Onduidelijk	FRI 12

In het algemeen kan gezegd worden dat er in de reacties heel weinig gerefereerd wordt aan "een andere zorg voor natuur en landschap", die aan de basis ligt van dit voorbeeld van landschapsbeheer.

De genoemde redenen om de voorgestelde overeenkomst te overwegen of te weigeren, worden hieronder samengevat.

FRI 6 en 8 zijn bereid een overeenkomst te accepteren (zij hebben dit in werkelijkheid ook gedaan). De redenen om dit te doen hebben betrekking op "technische" en "vergoeding/economische" motieven: de overeenkomst past in een bedrijfsvoering waarin ze niet veel hoeven aan te passen en de vergoeding die er tegenover staat komt goed van pas. Een vergoeding als aanvullend inkomen. Voor beiden geldt dat deze beslissing in een afweging van voor- en nadelen, verband houdend met verschillende motieven, tot stand is gekomen. FRI 6 betreurt het verlies van vrijheid omdat de bestemming van een aantal percelen nu vastligt maar: "De vergoeding is er ook naar. Geld doet veel". FRI 8, die voor alle percelen een overeenkomst heeft gesloten, heeft hier helemaal geen problemen mee. Hij relateert de beslissing wel aan "zorg voor natuur en landschap": de natuur is er meer mee gediend. FRI 6 had eventueel voor een groter gedeelte van het bedrijf een overeenkomst met licht beheer willen afsluiten (achterste percelen) maar DBL was er niet in geïnteresseerd.

De redenen die door FRI 4, 5, 13, 14 genoemd worden, kenmerken zich alle door het "vergoeding"-motief: de *financiële kant* van de overeenkomst is belangrijk. Zij stellen duidelijke voorwaarden aan de hoogte van een vergoeding: deze moet alle "schade" compenseren (teruggang van de kwaliteit en hoeveelheid gras én de waardedaling van de grond) en liefst iets meer. Verder kent deze groep ook verschillen in motivaties: FRI 13 en 14 beschouwen grond als een "bedrijfsmiddel": het moet zijn waarde opbrengen. Zij leggen grote nadruk op het "economisch voordeel" van een ander beheer. FRI 4 en 5 daarentegen zien een overeenkomst als mogelijkheid om het rustiger aan te doen: het "arbeidsvoldoening"-motief. FRI 5 zou op zijn voorwaarden wel het hele bedrijf onder een overeenkomst willen laten vallen.

De reden tot weigeren verdeelt de resterende respondenten in twee groepen. Voor FRI 1, 11 en 15 is het een "mentale" kwestie. Voor FRI 2, 3, 7, 9 en 10 ligt de essentie van de reden tot weigering in het verlies van hun "vrijheid".

FRI 1, 11 en 15 zijn boeren die willen doorgaan op de manier zoals ze gewend zijn en willen niet horen over alternatieven. FRI 2, 3, 7, 9 en 10 daarentegen voeren over het algemeen aan dat ze niet gebonden willen zijn aan regels en beperkingen van een buitenstaander ("vrijheid"). Bij drie respondenten uit deze groep weigeraars spelen ook economische motieven mee. De mentaliteit die volgens hen bij een beheerovereenkomst hoort komt niet overeen met die van hen. Zij streven er naar om zoveel mogelijk van het land te halen, willen zelf een evenwicht zoeken tussen de hoeveelheid grond en het aantal koeien. FRI 10 heeft een aparte motivatie: afgelopen 20 jaar heeft hij geïnvesteerd in het bedrijf en daar wil hij nu de vruchten van plukken. De te lage vergoeding speelt alleen bij FRI 2: hij omschrijft de actie als "gelegaliseerde diefstal".

FRI 2 geeft antwoord op de vraag voor welk deel van het land hij een overeenkomst zou willen sluiten, de rest niet. Hij wil 1,5 ha zeer laag-

gelegene grond aanbieden; deze ligt in een polder en is als geheel prima te beheren. Dit alleen als de vergoeding goed is. Zijn reactie heeft een ad hoc-karakter. Hij wil geen beheerovereenkomsten op basis van het Relatienotabeleid. Hij zou wel vrijwillig een overeenkomst willen afsluiten voor die 1,5 hectare. Zo'n overeenkomst heeft verder geen consequenties voor het bedrijf. Verlies van "vrijheid"/dwang door de overheid speelt op deze manier een veel kleinere rol.

Een laatste opmerking over de vergoedingen: de meerderheid deelt de opvatting dat normen gesteld moeten worden voor de berekening van een vergoeding. Op de manier zoals dat nu (in 1987) gebeurt, met een vergelijkingsgebied, is volgens hen veel aan te merken. De extensievere bedrijven in een gebied profiteren van deze wijze van vaststellen; voor de intensievere bedrijven zal de vergoeding altijd te laag zijn.

Respondenten met land in Relatienotagebied nader bekeken

Negen van de vijftien respondenten hebben met het Relatienotabeleid te maken. FRI 1, 5, 11, 12, 13 en 15 liggen er met hun grond niet in. FRI 1, 11 en 15 zouden altijd een overeenkomst geweigerd hebben omdat ze de zin er niet van inzien. FRI 5 en 13 daarentegen zouden bereid zijn een overeenkomst te accepteren als aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. Zoals garanties aan de financiële kant. FRI 5 ziet een overeenkomst ook als manier om het rustiger aan te doen.

FRI 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10 en 14 hebben een bepaald gedeelte van het land in het Relatienotagebied liggen. Van 2 ha (FRI 3) tot 21 ha (FRI 7). FRI 6, 8 en 9 hebben een overeenkomst getekend. Na het proefjaar heeft FRI 9 de overeenkomst opgezegd, FRI 6 en 8 houden een slag om de arm. Voor FRI 9 waren "vergoeding" en "technische" argumenten belangrijk bij de acceptatie. Met de vergoeding kon hij het (nieuw verworven) land opknappen. Het eerste jaar werd hem duidelijk dat zijn instelling niet strookte met het beleid van DBL. FRI 6 en 8 hebben "technische" en "vergoeding/economisch" motieven om het wel te doen. De vergoeding is voor beiden een aanvulling op het inkomen en een uitkomst in een "extreme" situatie. Beiden hebben in het peiljaar voor het vaststellen van het quotum problemen gehad met de veestapel. Als gevolg van die problemen kregen ze een te laag quotum. Bij FRI 8 strookt het aangaan van een overeenkomst met zijn mentaliteit op gebied van natuur- en landschapsbeheer. FRI 6 blijft aan zijn streven vasthouden om mee te komen in de moderne landbouw. Het tekenen van een overeenkomst betekent niet dat hij op een andere manier gaat zorgen voor natuur en landschap; hij moet alleen voor een aantal percelen rekening houden met een andere maaidatum. De overeenkomst betekent voor hem een beperking van zijn mogelijkheden.

De redenen waarom de andere respondenten een overeenkomst hebben geweigerd, hebben betrekking op twee verschillende oriëntaties. FRI 4 en 14 zijn het niet eens met de praktijk en de "filosofie" van het Relatienota-

beleid. Er zijn omstandigheden denkbaar waarin hun mening verandert. Als het Relatienotabeleid echt doorgang moet vinden zullen ze meedoen, maar met eisen op het gebied van de vergoeding. De tweede groep (FRI 2, 3, 7, 10) blijft bij het eerder ingenomen standpunt. Zij geven niet toe aan de praktische omstandigheden en komen niet toe aan het formuleren van nadere eisen. Zij zijn er van overtuigd dat ze rekening houden met de natuur en dat ze dit op een betere manier doen dan de overheid. De hoogte van de vergoeding lijkt bij hen geen rol te spelen (uitgezonderd FRI 2, voor een klein stukje en op vrijwillige basis). Het verlies van vrijheid doordat een overheid regels stelt aan het gebruik van het land is voor twee van de vier respondenten onverteerbaar. FRI 2 heeft veel kritiek op de aanpak van de overheid. Voor FRI 7 is het belangrijkste argument dat beheerovereenkomsten niet passen in zijn bedrijfsopzet. Hij heeft zijn bedrijf zo georganiseerd dat hij ten alle tijden over voldoende voer voor de koeien beschikt.

FRI 7: "Een bedrijf hoort in evenwicht te zijn. Die beheerovereenkomst verstoort het evenwicht. Je kan wel zeggen: ik krijg 20 000 gulden, maar dat zijn vijf vrachtauto's vol eten en dan ben je het weer kwijt. Die honderd koeienbekken blijven. Ik heb er altijd voor geleefd en mijn best gedaan om zoveel mogelijk grond voor een koe te krijgen. Binnen dit bedrijf ben ik er niet voor".

Zo bekeken kan een vergoeding nooit hoog genoeg zijn.

Er is geen duidelijk verband tussen de houding tegenover een beheerovereenkomst en de hoeveelheid land in Relatienotagebied. Zie onderstaande tabel.

Tabel 8 Houding tegenover beheerovereenkomsten en aandeel land in Relatienotagebied.

Aandeel land in Relatienotagebied, in %	Houding tegenover beheerovereenkomsten			
	niet bespreek- baar	geen overeen- komst	deel van het bedrijf	hele bedrijf
meer dan 95				1
tussen 30 en 60		2	2	
tussen 5 en 30		2	2	
minder dan 5	3		1	1

Samenvatting en conclusie

Het doel van de analyse is een overzicht te krijgen over de verschillende motivaties die een rol (kunnen) spelen in de beslissingen aangaande een beheerovereenkomst. Met zo'n overzicht, in verband gebracht met de groepen die we gevonden hebben, kan de overheid zijn beleid beter afstemmen op de situatie in een gebied.

Zes respondenten zijn bereid op basis van de gestelde voorwaarden een overeenkomst te tekenen; acht respondenten zijn dit niet (FRI 12 is onduidelijk). De nadruk bij de redenen ligt op de financiële ("economisch" en "vergoeding") kant, maar ook "mentale", "technische" en "vrijheid" dimensies worden naar voren gebracht. De afwegingen van "economisch/vergoeding" en "technische" motieven resulteren voor twee respondenten in acceptatie van een overeenkomst, voor de anderen juist niet. De verklaring van deze verschillen ligt waarschijnlijk bij het bedrijfsstelsel ("technisch"). FRI 6 en 8 hadden feitelijk al een min of meer aangepaste bedrijfsvoering: klein quotum, niet zo veel koeien, weinig tot niet spuiten, kleine hoeveelheid kunstmest. De beheerbepalingen passen goed bij de concrete bedrijfssituatie. De anderen krijgen te maken met een verminderde voeropbrengst als nadeel tegenover de aangeboden vergoeding. Vermoedelijk willen zij hun bedrijfsvoering niet wijzigen in de vorm van een vermindering van het aantal koeien. Het aantal koeien is voor deze respondenten de uitkomst van een groeiproces dat belangrijk voor hen is. Zij zullen niet snel overgaan tot het vrijwillig verminderen van de veestapel.

In de concrete situatie van de respondenten kan onderscheid worden gemaakt tussen degenen die onder voorwaarden wellicht toch een overeenkomst tekenen en degenen die dit zullen weigeren. De meeste weigeraars behoren tot de groep van de "principiële boeren". De anderen zijn pragmatisch ingesteld, maar in hun afweging spelen niet alleen financiële motieven een rol. Het verhogen van de vergoedingen als enige maatregel zal zeker niet alle weigeraars over de streep trekken. Opvallend is de grote rol van het motief "behoud van vrijheid/zelfstandigheid".

Aanbevelingen

DBL zal met de boeren afzonderlijk moeten gaan onderhandelen. "De" overheid mag niet vergeten dat, los van financiële overwegingen en verlies van vrijheid, andere zaken een rol spelen. Het gaat om de persoonlijke betrokkenheid bij de "natuur".

FRI 7: "Het werkt niet (het beheer zoals de overheid het wil). Als je de vogels zelf beschermt, en je wordt erin opgevoed, dan kan je de liefde zelf opbrengen... ik weet dat er mensen zijn die net niet die nazorg voor die vogel hebben omdat die liefde ... ontbreekt".

Opvallend is de afwezigheid van een besef wáárom de overheid de beheermaatregelen voorstelt en welke doeleinden zij daarmee nastreeft. Als men zou weten wat de resultaten van het voorgestelde beheer kunnen zijn zouden veel respondenten tot andere gedachten kunnen komen. Zorg voor natuur en milieu is in voldoende mate aanwezig. Dit wijst op het belang van voorlichting, op het voeren van discussies tussen boeren en de voor het beleid verantwoordelijke personen en/of bezoeken aan gebieden waar het beheer al plaatsvindt.

8.2 Premie

De vraag: Stel de overheid looft een premie uit aan agrariërs op wier land zeldzame weidevogels worden aangetroffen zoals de kempfaan, slobbeend of de tureluur. Hebt u interesse in het verkrijgen van die premie? Hoe zou u het dan aanpakken?

Geen interesse 6x: FRI 2, 3, 10, 11, 12, 13

Wel interesse 6x: FRI 4, 5, 6, 8, 9, 14

Onduidelijk 3x: FRI 1, 7, 15

Het is niet zo dat de "nee"-zeggers tegen een premie geen interesse hebben in de vogels waarover het hier gaat. Hun reactie is heel duidelijk: waarom zou een overheid hier geld voor geven, de vogels zijn er nog en wij beschermen ze vrijwillig. Het verkrijgen van een premie als een extra stimulans vinden ze niet nodig. Hoe dit aangepakt moet worden is voor hen niet relevant. Daarbij, een premie betekent regels en beperkingen door de overheid en daar moeten ze niets van hebben. Net als bij een beheer-overeenkomst strookt zo'n regeling niet met hun instelling van "zelfstandig boer willen zijn" (FRI 10) of "optimaal boer willen zijn" (FRI 2).

Degenen die geïnteresseerd zijn in een premie redeneren andersom: de vogels zijn er nog en als er een premie op staat willen we die best hebben. Waarom niet, het is gewoon geld erbij.

Algemeen is de notie dat "de vogels er nog zijn". Men merkt wel veranderingen op, in de aantallen vogels of het feit dat de kempfaan niet meer in het gebied broedt. Deze ervaringen leiden niet tot actie, het blijft bij een constatering. Men mag niet vergeten, aldus de respondenten, dat de instelling van de vogelwacht een initiatief van de boeren is geweest. Boeren maken deel uit van de vogelwacht of ze schakelen de vogelwacht in bij de bescherming van de nesten.

Over het "hoe aanpakken" bestaan weinig ideeën; een telformuliertje wil men nog wel invullen maar daar houdt het mee op. FRI 9 zou het niet veel anders aanpakken dan nu; het vinden van een slobbeend is voor hem een uitdaging die hij elke keer weer aangaat. Voor FRI 8 is het "hoe" ook geen probleem. Interviewer: "Zo'n premie wordt uitgelooft maar je moet wel zorgen die beesten op je land te krijgen...hoe zou je dat doen? FRI 8: "Als je een beheerovereenkomst hebt en je bent al een natuurlijkere boer dan de anderen, dan komen ze vanzelf hier. Als het een beetje loopt". Men vraagt zich hoe een overheid deze premieregeling moet controleren.

Samenvatting en conclusie

Zes respondenten hebben geen interesse in het verkrijgen van een premie, zes wel. Er is weinig samenhang met de eerder gevonden groepen. Doorslaggevend voor de groep zonder interesse in de premie is, dat de

overheid niet moet gaan betalen voor iets dat boeren al doen. Daarbij houdt men niet van de beperkingen die aan zo'n regeling verbonden zijn. De rest heeft interesse: men wil dat geld wel hebben. Er bestaan geen ideeën over hoe de bescherming van de bedoelde kritische soorten beter aan te pakken. Velen vragen zich af hoe een overheid zo'n systeem wil opzetten en controleren.

Deze reacties doen vermoeden dat bij de respondenten een prestatiebeloning om vogels te beschermen niet werkt. Een aantal wil die premie wel hebben, maar zal zijn gedrag tegenover de kritische vogelsoorten niet wijzigen. Van belang is dat men de noodzaak er van niet inziet, want de vogels zijn er nog.

Aanbevelingen

De veronderstelling achter deze vraag is dat mensen voor geld dingen gaan doen die ze anders zouden nalaten. Geld dus als voorwaarde voor gedragsverandering of geld als stimulans om *extra* activiteiten te ondernemen. Deze veronderstelling gaat hier niet erg op. Zoals een respondent in het interview opmerkt: liefde voor de natuur moet in je zitten, dat koop je niet met geld.

Cijfers over de feitelijke teruggang of toename, over ontwikkelingen in de loop van de tijd, kortom een bewijs dat extra zorg nodig is lijkt een veel betere ingang. De aantallen zijn minder belangrijk voor de boeren; het belangrijkste is dat de vogels er (nog) zijn. Men is er niet van overtuigd dat de huidige landbouwpraktijken uiteindelijk zullen leiden tot het verdwijnen van bepaalde vogelsoorten. Het aantonen van een verband hiertussen zou wellicht tot een gedragsverandering kunnen leiden.

8.3 Onderhoudsovereenkomsten

De vraag: In het Friese landschap zijn sloten en rietkragen een kenmerkend element in het landschap. Er bestaat een mogelijkheid om onderhoudsovereenkomsten af te sluiten met de overheid. In zo'n overeenkomst wordt afgesproken dat u tegen een vergoeding sloten en slootranden en rietkragen op uw land onderhoudt. Bent u wel of niet bereid om zo'n onderhoudsovereenkomst af te sluiten?

a Sloten en slootranden

Het voorstel wordt met veel scepsis ontvangen. Men reageert met een verhaal over het huidige (verplichte) onderhoud van de sloten en maakt daarmee duidelijk dat het volgens hen niet anders kan. Een aantal respondenten kan zich helemaal niets bij dit speciale onderhoud voorstellen. Na uitleg en bespreking blijven twaalf van de vijftien respondenten bij hun

negatieve of wijfelachtige standpunt en reageren met: "Dit verhaal kan in de fabeltjeskrant", "Is het zeker dat die bloemen en planten weer terugkomen?", "Ik zit hier op zandgrond en in deze bagger zit helemaal niets". De redenen om zo negatief op dit onderhoud te reageren, zijn esthetisch en technisch/economisch van aard.

Esthetisch

Bij 5 respondenten lijkt dit het finale argument. Een rand gras laten staan bij de eerste keer maaien geeft ruige rommel en daar heeft men een hekel aan. Of men vindt het slordig en dat hoort niet zo. Er is ook een kans dat slechte grassen en onkruiden overwaaien op het grasland. Dit laatste argument betreft dus naast esthetische ook de technische aspecten van het bedrijf.

Technisch/economisch

Sloten en slootranden in het veen moeten goed schoongehouden worden anders slibben ze in twee jaar dicht en lopen de koeien er doorheen. Voor de respondenten die deze argumenten aanvoeren staat het als een paal boven water dat het voorgestelde onderhoud onmogelijk is. Sloten en slootranden maken onderdeel uit van het produktiemiddel "grond". Dit bewerk je op een bepaalde manier en heb je soms verbeterd; een ander beheer is volkomen in strijd met het gewenste gebruik van het land.

FRI 2: "Ik wil het waterpeil laag houden. Elk jaar uitbaggeren, deden ze vroeger ook, alleen wij doen het een stuk rigoreuzer. (...) Vroeger, toen ze met een schop de slootjes groeven, gingen ze tot de felslaag (...), dan stopten ze ermee want die was zo hard daar konden ze niet doorheen. Maar nu, met die hydraulische kranen vlieg je er zo doorheen. Wij hebben dus als boeren samen de tocht uit laten graven. Dat hebben we zelf betaald, met toestemming van het waterschap. Nou is die sloot zoveel dieper geworden en kan het waterpeil in het land met 25 cm zakken. Daardoor kon ik ook draineren zonder eigen onderbemaling. Met het gewone gemaal kunnen we zo diep en dat gaan we niet terugdraaien. (Interviewer: Om de mooie vegetatie in de sloten terug te krijgen...) Nee, dat moet dan maar in die natuur, in die vogelgebiedjes gebeuren".

Bij FRI 8 stuit het andere beheer ook op technische moeilijkheden: op zijn land lopen de sloten zo kronkelig dat het andere beheer hem grond zou kosten en extra werk. Misschien zou hij een overeenkomst sluiten voor een klein stukje maar meer ziet hij niet zitten. FRI 6 wil een overeenkomst wel overwegen maar ziet het nut niet zo. "Wat er is, blijft. De slootranden blijven zoals ze zijn. Er is geen man die daar komt met gier of kunstmest". FRI 14 is eigenlijk de enige die zich dit speciale sloot- en randbeheer kan voorstellen. Er staan wellicht mooie bloemen, maar de kans zit er in dat je onkruid op je land krijgt. Hij probeert steeds alles mooi schoon uit te maaien, vlak groen en netjes. Dat moet in orde zijn. Uiteindelijk draait het voor hem om het zakelijke aspect... "Je laat wat en wat vang je ervan terug". Bij hem overheerst een economische motivatie.

b Rietkragen

Rietkragen zijn een veel voorkomend verschijnsel in dit deel van Friesland. Veel boeren hebben met riet op of aan het land te maken. Toch

reageert maar een klein aantal boeren positief. De rest reageerde met: "Riet is van Domeinen" of: "Ik heb geen rietkragen op mijn land". Daarmee is de vraag voor hen beantwoord.

FRI 2, 4 en 13 willen wel wat aan het riet doen, FRI 7 benadrukt heel sterk dat er wat aan moet gebeuren. FRI 2 heeft een stuk rietkraag dat hij onderhoudt als bescherming van zijn land. Hij wil hierin graag gesteund worden in de vorm van betonblokken om de gaten te dichten. FRI 4 en 13 zien het riet als een natuurlijke bescherming en een mooie aankleding van het gebied. FRI 13 benadrukt dat er mooie planten in groeien en dat het goed is als de kragen gemaaid worden. FRI 4 laat esthetische argumenten een grote rol spelen. Hij wil wat aan het onderhoud doen als hij er tijd voor heeft. Riet is voor hem geen deel van het agrarische bedrijf zoals sloten en slootkanten en daarmee is zijn stellingname gedeeltelijk verklaard.

Vroeger diende riet als dakbedekking of veevoer. Vee kon worden ingeschaard op rietland. Men was er veel meer bij betrokken. Bij FRI 13 wordt het riet nog gemaaid en hij is de enige die, tegen vergoeding, in het onderhoud wil werken. Aan de ene kant is er het geld, "vergoeding", als reden om aan het onderhoud bij te dragen. Aan de andere kant is er ook de betrokkenheid. FRI 7 zou meer aandacht willen geven aan de rietkragen omdat riet het water zuivert en schoon water voor hem aan de basis van een goed natuur- en landschapsbeheer staat.

Samenvatting en conclusie

Er is vrijwel geen samenhang met de eerder gevonden groepen. De reacties op de vraag naar het slootbeheer maken duidelijk dat men onbekend is met het verschijnsel natuurvriendelijk sloot- en slootrandenbeheer, met de doelstellingen van dit beheer en de te verwachten resultaten. Men kan zich vooral op technische gronden niet voorstellen dat een ander beheer mogelijk is. Het beheer moet "functioneel" zijn, dat wil zeggen afgestemd zijn op het agrarische gebruik van het land. "Esthetische" motieven spelen ook mee; het wordt rommel en daar houdt men niet van. De vergoedingen spelen geen rol van betekenis.

Wat betreft het onderhoud aan rietkragen zijn de grote onduidelijkheid en de tegenstrijdige berichten over het huidige beheer opvallend. Een grote oppervlakte riet is "eigendom" van Domeinen. Volgens veel boeren maait en onderhoudt Domeinen dit riet niet en staan er ook geen planten of bloemen in. De meningen over het nut van het maaien lopen uiteen. De meesten zien het onderhoud van het riet niet als hun verantwoordelijkheid of hun werk. Domeinen ziet men als instantie van de overheid. Deze draagt de verantwoordelijkheid voor het beheer. Een andere verklaring kan liggen in de geringe economische opbrengsten van het riet. De vier respondenten die wél wat willen doen, doen dit op grond van "economische" (bijdrage in de kosten, tweede tak), "esthetische" of

"milieu"argumenten.

Sloten en slootranden zijn voor natuurbeschermers een onderdeel van het landschap waarop een specifiek beheer van toepassing kan zijn. Voor boeren is dit niet zo. Zij bekijken het gebruik en onderhoud als een onlosmakelijk aspect van de bedrijfsvoering ten behoeve van de agrarische produktie.

De rietkragen kan men zich wel als landschapselement voorstellen. Het belang van een specifiek beheer van rietkragen wordt maar door een klein aantal respondenten gezien en de animo om ze te onderhouden is evenredig klein.

Aanbevelingen

Knelpunt bij een sloot- en slootrandenbeheer is dat de respondenten sloten en slootranden niet als een afzonderlijk (landschaps)element zien. Men ziet ze als deel van het land en het beheer acht men onlosmakelijk verbonden met het gebruik van het land. Pas als men de boeren zover kan krijgen dat ze een eigen betekenis aan sloten en slootranden toekennen, zullen voorstellen tot een ander beheer gehoor vinden. Bezoek aan boeren die reeds apart onderhoud aan de sloten en slootranden plegen, zou een eerste stap kunnen zijn. Er wordt onderzoek uitgevoerd naar de technische en financiële realiseerbaarheid van "aangepast" slootrandenbeheer. Over de resultaten van dit onderzoek, inclusief de natuur- en landschapswaarden die het gevolg zijn van dergelijk beheer, zou veel meer informatie voor de boeren beschikbaar moeten zijn. De studies wijzen uit dat er mogelijkheden zijn. Hierop moet de voorlichting inspringen.

Zijn het nut en gebruik van de rietkragen beter zichtbaar, dan zijn de boeren vermoedelijk bereid er meer tijd en energie in te steken. Een eerste stap in deze richting kan het naar de boeren expliciteren van het beheer en onderhoud door Domeinen zijn. Domeinen zou hen meer kunnen inschakelen bij het feitelijke werk. Waarom zou vee niet ingeschaard kunnen worden op stukken rietland? Een duidelijker gebruik en dus veel meer "contact" (d.w.z. feitelijke ervaring) met het riet zou meer betrokkenheid van de kant van de boeren kunnen betekenen.

8.4 Biologische en scharrelproduktie

Vraag: Bent u wel of niet bereid om over te schakelen op het produceren van biologische produkten, als zou blijken dat dit economisch een haalbare kaart is? En hoe staat u tegenover scharrelprodukten?

Dit onderwerp heeft een aantal aspecten die ook elders in de analyse belangrijk zijn. Het aspect van de bereidheid om de gangbare produktie

aan te passen (in de richting van een duurzame produktiewijze) is al eerder ter sprake gekomen (hoofdstuk 5). Verder gaat het ook om het *biologisch* produceren en is het van belang dat er voor deze produkten een eigen markt bestaat ("marktgeoriënteerd handelen")

Biologische produkten

Bereidheid om over te schakelen:

Nee	7x
Ja	7x
Weet niet	1x

FRI 1 en 6 willen geen enkele aanpassing van de produktie overwegen, ook niet deze. FRI 2, 9, 10, 11 en 15 kunnen deze manier van produceren niet serieus nemen; ze noemen dit "kolder" en zijn beoefenaars "hobby-isten". Twee respondenten merken op dat deze manier van produceren geen alternatief is voor de voedselvoorziening. Zij wijzen het af. Een aantal respondenten maakt er een "mentale" kwestie van: "Je moet er een bepaalde instelling voor hebben en die heb ik niet".

FRI 10: "Die biologische produktie is een lachertje. Daar moet een zeker bijgeloof bij. We hebben ze wel eens bekeken, de biologische bedrijven, in Zeeland. Met een bus vol boeren uit Friesland. Je lacht je slap, in onze ogen bekeken, daar moet een zeker geloof bij. (Interviewer: En dat is om te lachen?) Ja, dan staan ze met zo'n groot ding in een putje te roeren, ach...".

FRI 3, 5, 7, 12, 13 en 14 spreken geen oordeel over het "biologische" uit; ze reageren alleen op de "financiële haalbaarheid". Zij willen dit overwegen als ze hetzelfde inkomen houden of er beter van worden. Een "economische" motivatie met individuele achtergronden.

FRI 3 zou graag willen uitbreiden maar dat is in zijn situatie onmogelijk (land, quotum). Hij ziet in deze produktie een mogelijkheid tot ont-plooiing. FRI 5 wil meer vrije tijd voor zijn hobby's en FRI 14 bekijkt het zakelijk zonder emoties; als hij meer kan verdienen, waarom niet. Een andere manier van produceren is dan middel om een ander doel te bereiken. FRI 8 is met de biologische produktie bezig geweest, maar het leveren van zijn melk aan een biologische fabriek is afgeketst op problemen met het ophalen en de kosten die dit verder met zich mee-bracht.

FRI 4 meldt bij dit onderwerp een dilemma; hij is ook de enige die een "waarde milieu" motief te berde brengt. Aan de ene kant ontleent hij veel voldoening aan het halen van een zo groot mogelijke produktie, aan de andere kant weet hij dat de boeren zich ten behoeve van het milieu moeten aanpassen (spuiten, kunstmest). Als consumenten méér voor de produkten willen betalen kunnen boeren anders gaan produceren. Maar als iedereen dit gaat doen, wordt de markt overvoerd. Hij weet het dus niet.

Eigenlijk gaan alleen FRI 4 en 8 in op de essentie van biologisch produceren; de anderen wijzen het "biologische" af als afwijking van de gangbare produktie of willen ze dit overwegen op grond van motieven die met de essentie verder niets te maken hebben.

Scharreelprodukten

Nee	4x
Ja	3x
Geen mening	8x

FRI 6, 10, 11 en 13 zien scharreelproduktie niet zitten. Men heeft geen vee (kippen, varkens) en wil zich daarin niet bekwamen, de betere kwaliteit van de scharreelprodukten wordt ook betwijfeld (ook van de biologische produkten).

Voor FRI 5 en 12 is het inkomen dat met scharreelprodukten verdiend kan worden belangrijker dan de manier van produceren. FRI 8 is al actief in scharreelprodukten (eieren, varkens) en wil dit in de toekomst verder uitbreiden. Dit is afhankelijk van de vraag en van het aanbod van goedkoop voer (afval van een hotel). Een "markt"-kwestie dus.

Samenvatting en conclusie

Een aantal respondenten (2) wijst de biologische manier van produceren als alternatief af, zoals ze vele alternatieven afwijzen. Een "mentale" kwestie: men kan en wil zich niet voorstellen dat het anders kan. De grootste groep van weigeraars kan zich de biologische manier van produceren wel voorstellen, maar neemt deze niet serieus. Dit biedt hen geen gelijkwaardig alternatief. Voor een aantal respondenten is de "economische" kant belangrijk; voor hen lijkt elk alternatief mogelijk is als het inkomen maar gegarandeerd is.

Er is een duidelijke samenhang met de eerder gevonden groepen. Vooral de pragmatische ondernemers (FRI 3, 5, 13, 14) zijn gevoelig voor de mogelijkheden van biologische produktie.

De reacties op de mogelijkheid van scharreelprodukten zijn lauw. Het grootste gedeelte heeft er geen mening over, een aantal twijfelt aan de betere kwaliteit en neemt deze manier van produceren niet serieus.

"Biologische en scharreelprodukten" als uitwerking van een meer duurzame manier van produceren slaat in Friesland niet erg aan. De afwezigheid van "markt"overwegingen en weinig interesse in de wensen van consumenten vallen op. Dergelijke achtergronden spelen geen rol, behoud van het inkomen is veel belangrijker.

Aanbevelingen

Er kan in ieder geval iets gedaan worden aan het corrigeren van de bestaande beeldvorming. Zolang biologische boeren niet als volwaardige boeren gezien worden en er geen inzicht is in de "marktwaaarde" van biologische en scharreelprodukten (voor het inkomen), kunnen deze alternatieven heel makkelijk aan de kant geschoven worden. Er lijkt een onverwoestbaar vertrouwen te bestaan in de eigen "gezonde" produkten. De melk wordt tenslotte op veel punten gecontroleerd en moet aan bepaalde eisen voldoen.

Zeven respondenten hebben oren naar de financiële haalbaarheid van de biologische manier van produceren. Vanuit deze gezichtshoek is er onder de boeren een onverwacht potentieel aan producenten van biologische produkten. Dit pleit voor een marketing-strategie die gericht is op een betere afstemming van vraag en aanbod en op vergroting van de markt voor biologische produkten.

In dit hoofdstuk worden de groepen uit de voorgaande stappen van de analyse ingevuld met behulp van achtergrondgegevens. Deze gegevens zijn verzameld aan de hand van een lijst die aan het eind van elk interview met de respondent werd doorgenomen (zie bijlage 1). Het doel van deze invulling is om de groepen zoveel mogelijk naar persoons- en bedrijfsgegevens te beschrijven. De groepen worden daardoor beter herkenbaar en grijpbaarder voor het beleid.

De groepsbeschrijvingen en interpretaties van gevonden verbanden moeten echter met de nodige voorzichtigheid behandeld worden. De onderzoekspopulatie is klein en met het thema (de perspectieven van het beheer van een waardevol landschap als een zelfstandig onderwerp) is men nog weinig vertrouwd in het gebied. Verdere verscherping van de quoterings in de melkveehouderij, aanvullende maatregelen met betrekking tot milieu, natuur en landschap kunnen bij de boeren tot een andere uitkomst van afwegingen tussen voor- en nadelen van aanpassing leiden. De resultaten van het onderzoek markeren slechts een punt in de ontwikkelingsgang van het gebied ten aanzien van het natuur- en landschapsbeheer en de houding van boeren.

In paragraaf 9.1 komen de persoonskenmerken van de respondenten aan de orde: leeftijd, opvolgingssituatie, opleiding en bestuurlijke activiteiten. Bedrijfs- en produktiegegevens zoals grootte van het bedrijf, de verkavelingssituatie en de intensiteit van de produktie volgen in paragraaf 9.2. Gegevens over neventakken en -inkomsten en de ontwikkeling van het bedrijf worden behandeld in 9.3. De conclusies staan vermeld in 9.4.

9.1 Persoonskenmerken

In tabel 9 worden de kenmerken leeftijd, opvolging, opleiding en bestuurlijke activiteiten in verband gebracht met de groepen naar motivatiestructuur.

Bij een maatschap (3x) is het interview gehouden met de oudste deelnemer. Dit verklaart de gemiddeld hoge leeftijd van de onderzoeksgroep. De opvolgingssituatie is zeer gunstig. De onduidelijke gevallen hangen samen met de leeftijd van de potentiële opvolger (te jong) of onenigheid over de opvolging onder de kinderen. Enkele respondenten met opvolger maken wel een restrictie: "Als het straks nog kan". In het merendeel van de gevallen werkt de zoon al mee op het bedrijf.

Tabel 9 Motivatiestructuur en persoonskenmerken.

Motivatiestructuur									
	Pragmatische landbouwer	Pragmatische boeren				Pragmatische ondernemer			
Respondent	FRI 8	FRI 4	7	9	10	FRI 3	5	13	14
Leeftijd	40	60	57	43	51	40	45	51	50
Opvolger	ja	ja	ja	(*)	ja	ja	ja	ja	ja
Opleiding	L	1/2 M	M	L	M	LS	L	M	M
Bestuurlijke activiteiten	nee	nee	ja	niet meer	niet meer	nee	ja	niet meer	ja

Principiële boeren						
Respondent	FRI 1	2	6	11	12	15
Leeftijd	64	57	54	59	29	54
Opvolger	ja	ja	ja	(*)	nee	ja
Opleiding	L	L	L	L	LTS	L
Bestuurlijke activiteiten (**)	niet meer	niet meer	nee	nee	nee	nee

(*) onduidelijk

(**) agrarische, en daarmee verwante activiteiten

L = lagere landbouwschool, M = middelbare landbouwschool

LS = lagere school, LTS = lagere technische school

De respondenten die een aanpassing overwegen (de "pragmatici") zijn gemiddeld jonger dan de respondenten die dit niet doen (de "principiëlen"): ruim 46 jaar tegenover 53 jaar. Ze zijn ook hoger opgeleid en ontplooiën (in verleden en nu) meer bestuurlijke activiteiten.

Deze kenmerken kan men gebruiken voor een beschrijving van de groepen. Hoe is het verband tussen de genoemde motieven en persoonskenmerken verder te interpreteren? De gegevens laten zien dat het de "ouderen" zijn met een lage opleiding en met weinig tot geen contacten in de agrarische bestuurswereld, die mentaal niet zijn ingesteld op andere dan puur agrarische activiteiten ten behoeve van het voortbestaan van het bedrijf. Een relatie met de opvolgingssituatie is er nauwelijks. Bijna alle respondenten schatten de levensvatbaarheid van het bedrijf met het oog op opvolging positief in. De verschillen liggen veel meer in de keuze's die men denkt te maken om het bedrijf zo gezond en goed mogelijk achter te laten voor de opvolger.

9.2 Bedrijfs- en produktiekenmerken

Alle vijftien respondenten hebben de melkveehouderij als hoofdtak. Bedrijfsoppervlakte, het aantal melkkoeien en het melkquotum zijn

gekozen als indicatoren voor de bedrijfsomvang. Deze worden in onderstaande tabel in verband gebracht met de groepen naar motivatiestructuur.

Tabel 10 Motivatiestructuur en bedrijfsgrootte.

	Motivatiestructuur							
	Pragmatische landbouwer	Pragmatische boeren				Pragmatische ondernemer		
Respondent	FRI 8	FRI 4	7	9	10	FRI 3	5	13 14
Oppervlakte in gebruik (ha)	22,0	32,0	62,0 gem. 41,8	41,0	32,0	23,0	52,0 gem. 23,8	40,0 45,0
Melkvee	20	78	95 gem. 67,0	50	45	45	110 gem. 80,0	60 105
Quotum x 1000 kg	75	493	560 gem. 419,6	347,5	278	270	623 gem. 474	460 543

	Principiële boeren					
	FRI 1	2	6	11	12	15
Oppervlakte in gebruik (ha)	16,5 gem. 23,8	20,0	32,0	25,0	19,0	30,0
Melkvee	41 gem. 41,5	34	45	52	20	57
Quotum x 1000 kg	218 gem. 248	260	248	273	126	364

De "pragmatici" onderscheiden zich duidelijk van de "principiëlen": zij (uitgezonderd FRI 8) hebben gemiddeld een groter bedrijf naar oppervlakte (40,6 tegen 23,8 ha), aantal koeien (70,4 tegen 41,5) en quotum (446 800 tegen 248 000). Dit betekent dat de "pragmatici" over de hele linie groter zijn dan de "principiëlen". Intern zijn er ook verschillen: de pragmatische ondernemers hebben meer koeien en een groter quotum dan de pragmatische boeren. Duidelijk is ook de andere positie die FRI 8 (de pragmatische landbouwer) inneemt ten opzichte van alle anderen. Een klein bedrijf (oppervlakte en koeien) en ook een laag quotum.

De hierboven vermelde samenhangen geven aanleiding tot een interessante hypothese, die door aanvullend onderzoek getoetst zou kunnen worden: hoe groter het bedrijf, hoe meer ontwikkelingsmogelijkheden en hoe meer ruimte voor alternatieve ontwikkelingen.

Een opvallende uitkomst is, dat de bedrijven van groep 4 (principiële boeren) grotendeels of volledig in eigendom zijn (uitgezonderd FRI 12), terwijl bij de groepen 2 en 3 pacht en eigendom elkaar afwisselen. De

verkavelingssituatie laat een sterkere differentiatie zien. In het algemeen is de verkavelingssituatie van groep 1, 2 en 3 een stuk gunstiger dan van groep 4. Groep 1 (FRI 8) heeft alle land in één polder rond de boerderij, groep 2 en 3 hebben 60 tot 100% van het land in de huiskavel. Het belangrijkste obstakel is veelal een weg of de spoorlijn. In groep 4 heeft de meerderheid een kleine tot geen huiskavel en de rest van het land ligt verspreid in kavels op afstand. Twee respondenten in deze groep laten een gunstiger beeld zien (alles achter de boerderij, bij de één doorsneden door de spoorlijn). We kunnen stellen dat de bedrijfssituatie naar verkaveling in groep 4 het ongunstigst is. Als laatste aspect van de bedrijfs- en productiekenmerken de samenwerkingsverbanden: in groep 2 en 4 wordt niet samengewerkt met anderen (uitgezonderd FRI 4), in groep 3 zien we twee maatschappen met een broer en twee maal een samenwerkingsverband met anderen.

In de volgende tabel worden enige indicatoren voor de intensiteit van de productie in verband gebracht met de motivatiestructuur.

Tabel 11 Motivatiestructuur en bedrijfsintensiteit.

	Motivatiestructuur								
	Pragmatische landbouwer	Pragmatische boeren				Pragmatische ondernemer			
Respondent	FRI 8	FRI 4	7	9	10	FRI 3	5	13	14
Melkvee per ha	0,9	2,4 gem. 1,6	1,5	1,2	1,4	2,0 gem. 2,0	2,1	1,5	2,3
Quotum per ha x 1000 kg	3,4	15,4 gem. 10,4	9,0	8,5	8,7	11,7 gem. 11,8	12,0	11,5	12,1
Quotum per koe x 1000 kg	3,8	6,3 gem. 6,4	5,9	7,0	6,0	6,0 gem. 6,2	5,7	7,7	5,2

	Principiële boeren					
	FRI 1	2	6	11	12	15
Melkvee per ha	2,5 gem. 1,8	1,7	1,4	2,1	1,1	1,9
Quotum per ha x 1000 kg	13,2 gem. 10,6	13,0	7,8	10,9	6,6	12,1
Quotum per koe x 1000 kg	5,3 gem. 6,1	7,6	5,5	5,3	6,3	6,4

De groepen verschillen niet veel van elkaar als we kijken naar de (gemiddelde) indicatoren veebezetting en quotum/ha, uitgezonderd FRI 8 die hier ruim onder zit. Dit geldt ook voor het (gemiddelde) quotum/koe dat een

indicatie is voor de produktiviteit van de koeien. De kleinere bedrijven van groep 4 hebben gemiddeld een even intensieve produktie als die van groep 2 en 3. De individuele verschillen zijn wel opvallend: het hoge quotum/ha van FRI 4 en FRI 1 en 2 en de hoge produkties per koe van FRI 13 en FRI 2.

Als deze gegevens naast de gegevens over de verschillende aspecten van omgaan met "land" worden gelegd (zie tabel 5 in par. 4.5), dan zien we de volgende verschillen: FRI 3, 5, 13, 14 (de pragmatische ondernemers) en FRI 2 kenmerken zich door een "intensieve" grondbehandeling: regelmatig scheuren van grasland, drainage, gebruik van (redelijk) veel kunstmest en bestrijdingsmiddelen en vroeg en veel maaien. FRI 1, 6, 9, 11, 12 en 15 (dus vooral de principiële boeren) zijn naar deze aspecten juist "extensief". FRI 4, 7 en 10 (allen pragmatische boeren) onderscheiden zich van de rest op een meer individuele wijze. De gegevens wijzen op verschillende bedrijfssystemen die niet leiden tot grote verschillen in intensiteit van de produktie.

Conclusie: er is in grote lijnen een verband tussen de groepen naar motivatiestructuur en de intensiteit van grondbehandeling, maar niet tussen de groepen en de bedrijfsintensiteit.

Het staltype en de gebouwen leveren slechts een zwakke samenhang op. Er zijn nog drie boeren met een Friese stal en deze vinden we in groep 1 en groep 4. FRI 10 en 13 (beiden zijn "pragmatici") horen bij de eersten in het gebied die de Friese stal hebben omgebouwd tot ligboxen. Dit is de voorloper van de moderne ligboxenstal. Verder vinden we in alle groepen respondenten die vroeger of later begonnen zijn met de bouw van een ligbox.

9.3 Neventakken en bedrijfsontwikkeling

Dit gebied is van oudsher een melk- en veeproducerend gebied en kent weinig neventakken. Reeds eerder is de verkoop aan huis vermeld die op kleine schaal voorkomt en de positieve instelling van de respondenten op dit punt. Drie respondenten hebben tot eind jaren '70 kleine hoeveelheden mestvarkens en fokzeugen gehouden. Daarna is men gaan uitbreiden en specialiseren in melkvee. Een grote uitzondering op de specialisatie is FRI 8. Hij is juist gaan diversifiëren en verwerft het inkomen uit meerdere takken.

De laatste jaren probeert een aantal respondenten een aanvulling op het inkomen te verwerven door het houden van een klein aantal vlees- en zoogkoeien. Misschien zet deze trend zich de komende jaren voort. De ontwikkeling op het bedrijf kan verschillende richtingen opgaan: of neventakken die dicht bij de huidige produktie liggen of meer de kant opgaan van de recreatie.

Er zijn gegevens beschikbaar over de ontwikkeling van de bedrijven naar ha grond en vee (peiljaren 1970 en 1980). Het merendeel van de bedrijven laat een groei in de veestapel zien die omstreeks 1983 afbuigt en vervolgens verandert in een daling, met een vrij constant landbezit. Een uitzondering op deze ontwikkeling vormen de respondenten van groep 3, FRI 3, 5, 13, 14. Alle vier zijn "pragmatische ondernemers" die na 1980 land zijn blijven aankopen, FRI 5 ook koeien.

9.4 Conclusie

De groepen van de instrumentele typologie worden gekenmerkt door verschillen in leeftijd, opleiding en bestuurlijke activiteiten en door verschillen in bedrijfs grootte (aantal ha land, aantal koeien en quotum). Indicaties leveren de verkavelingssituatie op, in mindere mate de eigendom/pachtverhouding en samenwerking. Er kunnen géén duidelijke verschillen geconstateerd worden in het aspect bedrijfsintensiteit maar wél in de grondbehandeling. De ontwikkeling van het bedrijf levert een zwakke indicatie op. Samenvatting van de kenmerken per groep:

De pragmatische landbouwer.

Hij heeft het kleinste bedrijf naar oppervlakte, aantallen melkvee en quotum. Hij heeft de minst intensieve produktie en de laagste produktiviteit van de koeien. Hij praktiseert een zeer extensief gebruik van de grond. Hij verwerft op het bedrijf neveninkomsten uit meerdere takken.

De pragmatische boeren en de pragmatische ondernemers.

Zij kenmerken zich door een hoge opleiding en bestuurlijke activiteiten, grote bedrijven naar oppervlakte grond, melkvee en quotum, een goede bedrijfssituatie wat betreft de grootte van de huiskavel en de moderne ligboxenstal en een intensieve produktie. De verschillen tussen deze twee groepen liggen op het vlak van het aantal koeien en het quotum en de intensiviteit van de grondbehandeling. De pragmatische boeren hebben gemiddeld een kleiner bedrijf met een iets ander bedrijfssysteem wat betreft kunstmest, maaien, spuiten etc. De pragmatische ondernemers kunnen we "dynamischer" noemen. Het lijkt erop of zij meer en sneller de moderne landbouwonwikkeling volgen.

De principiële boeren.

Zij hebben gemiddeld de hoogste leeftijd, de laagste opleiding, de kleinste bedrijven qua oppervlakte, aantal koeien en quotum (afgezien van FRI 8, de pragmatische boer). Het merendeel kent een ongunstige verkavelingssituatie. Toch is hun produktie gemiddeld niet minder intensief dan van de andere groepen. In de groep komen individuele verschillen voor in bedrijfsintensiteit. Dit wijst op verschillende bedrijfssystemen.

De laatste groep wordt gekenmerkt door moeilijke bedrijfsomstandigheden. In samenhang met hun houding tegenover aanpassing geeft dit aanleiding

tot de eerder geformuleerde hypothese: mogelijkheden tot verandering en aanpassing liggen juist (ook) in de grotere, dynamischere bedrijven. Van Schaik en Wingens (1988) wijzen hier ook op. Zij stellen dat het niet uitsluitend de boeren op aflopende en weinig economisch perspectief biedende bedrijven zijn die een beheerovereenkomst sluiten.

Een overzicht van bovenstaande bevindingen vindt men in tabel 12.

Tabel 12 Groepen naar persoons-, bedrijfs- en produktiekenmerken.

	Pragmatische landbouwer	Pragmatische boeren	Pragmatische ondernemers	Principiële boeren
Leeftijd	jong	gemiddeld	gemiddeld	oud
Opleiding	laag	hoogst	hoog	laag
Bestuurlijke activiteiten	geen	wisselend	wisselend	geen of niet meer
Bedrijfsomvang (oppervlakte, land, vee, quotum)	klein	groot	zeer groot	middelgroot
Verkaveling	gunstig	gunstig	gunstig	ongunstig
Pacht/eigendom	grotendeels pacht	wisselend	wisselend	(grotendeels) eigendom
Bedrijfs- ontwikkeling	alleen meer grond	dynamisch	zeer dynamisch	wisselend

In voorgaande hoofdstukken zijn reeds specifieke aanbevelingen per onderwerp geformuleerd. In dit hoofdstuk wordt volstaan met het schetsen van enkele grote lijnen om tot een kansrijk beheer te komen. De voorstellen hebben betrekking op het onderzoeksgebied; een grotere reikwijdte kan er niet aan ontleend worden. Voor zover er algemene lijnen uit de aanbevelingen van de deelonderzoeken gehaald kunnen worden, krijgen ze een plaats in het algemene deel (deel 1) van deze serie over het beheer van natuur en landschap door agrariërs.

Het landelijke gebied vervult vele functies voor de Nederlandse samenleving. De boeren zijn zich daarvan in het algemeen bewust; zij weten ook dat zij nog steeds de belangrijkste gebruikers van het landelijk gebied zijn. Aan dit onderzoek ligt het idee ten grondslag dat er veel aanspraken op het landelijke gebied gemaakt worden. Een kansrijk beleid moet tegemoet komen aan de verschillende verlangens en wensen.

Hiervoor is een concept voor natuur- en landschapsbeheer ontwikkeld en een aantal principes om het beleid voor een "kansrijk" beheer gestalte te geven. In het onderzoek wordt het "beleidsmatige" concept geconfronteerd met de opvattingen van de boeren. Uit deze confrontatie kan pas een écht kansrijk beleid, en beheer, ontstaan.

Omgaan met een maatschappelijk waardevol landschap vormde het zwaartepunt van het interview. In het Friese gebied blijkt "omgaan met natuur en landschap" voornamelijk betrekking te hebben op de onderwerpen "dieren" en "land". De aanwezigheid van weidevogels en hazen is voor de meeste respondenten vanzelfsprekend. Ze moeten ook blijven. De meesten menen het intensief boeren en het beschermen van de vogels prima te kunnen combineren. De veranderingen in de planten- en dierenwereld (bijv. de kempfaan die niet meer in het gebied broedt) vindt men niet zorgwekkend. Ze "zijn er toch nog".

Hoe kijken de respondenten aan tegen "natuur"? Het merendeel geeft een afstandelijke definitie, maar er zijn ook andere meningen. Eén respondent formuleert een afhankelijke oriëntatie op de natuur. Drie respondenten vertegenwoordigen een tegengestelde visie: natuur is van vroeger, wildernis, chaos en wij hebben die bestreden. Nu "gebruiken" zij de natuur. Deze expliciete houding vinden we maar bij weinigen. De terminologie die bij een "utilitaire" betekenis van de natuur hoort vinden we echter bij meer respondenten terug: het vlakke, rechte, nette, groene grasland, de schone slootkanten, kortom het bedrijf op orde hebben.

De boeren gebruiken de natuur om produktie- en inkomensdoelen te halen. Zo ook in het Friese gebied. Voor alle respondenten, uitgezonderd FRI 8, staat het behalen van een zo hoog mogelijke produktie op het eigen

bedrijf bovenaan de prioriteitenlijst. Er zijn respondenten die veel tijd en aandacht aan het beschermen van vogels schenken, maar ook bij hen is optimale produktie de belangrijkste norm voor het handelen. Voor de grote meerderheid van de respondenten hoeft het streven naar produktie niet strijdig te zijn met het beheer van natuur en landschap in de streek. Voor het merendeel van de respondenten liggen deze *in elkaars verlengde*. De meesten vinden dat ze beide prima uitvoeren. Dit betekent, dat het beheer voor hen geen marginale zaak is en dat ze er op aangesproken kunnen worden.

De verschillende aanspraken op een waardevol landschap in het landelijk gebied zijn in het concept vertaald in vier maatschappelijke functies. De vraag aan de respondenten was of ze hierop aanspreekbaar zijn. En of ze bereid waren hun produktie zodanig aan te passen dat er meer ruimte zou ontstaan om die andere (maatschappelijke) functies te ontwikkelen op het bedrijf.

Het aanpassen van de produktie in de richting van een duurzame landbouw staat voor hen al snel gelijk met een produktie op de ouderwetse manier. In dit licht wordt ook het alternatief van de biologische produktie bekeken. "Ouderwets" heeft voor een aantal respondenten de bijklank van "chaos". Het betekent voor de meesten tevens: stoppen met het "gebruiken" van de natuur om een inkomen te verwerven. Ze hebben ervaring met de gangbare manier van landbouw en deze verschaft hen een inkomen. Met de voorgestelde alternatieven is dat nog maar afwachten. Bestaanszekerheid is een belangrijke voorwaarde voor het accepteren van nieuwe wegen in de landbouwontwikkeling.

De andere functies: instandhouden van specifieke half-natuurlijke leefgemeenschappen (natuurterreinen) en de recreatie ontmoeten een positievere reactie. Deze liggen ook veel meer in het verlengde van de normale werkzaamheden en opvattingen over hoe je boer "hoort" te zijn. Het ontvangen van gasten is van oudsher een element van de gastvrijheid, zo ook het rondleiden van bezoek op het bedrijf. In dit Friese gebied lijken deze functies een kansrijk perspectief te bieden. De gevonden bereidheid om een bijdrage te leveren kan men omzetten in de inschakeling van een aantal boeren in het beheer en onderhoud van natuurterreinen in de streek. Naast reservaatvorming kan men dan ook denken aan extensief beheer door boeren. Voor de recreatie ligt de bereidheid meer in de sfeer van mogelijkheden voor een aanvullend inkomen.

De vierde functie: het leefbaar houden van de streek, gaat de respondenten aan het hart. De onderlinge sociale en economische contacten zijn bevreemdend en aan de vraag van streekbewoners naar boerderijprodukten willen (en kunnen) ze best voldoen. Een uitbreiding hiervan zal echter niet leiden tot een andere manier van produceren. Deze functie zal vermoedelijk niet van invloed zijn op het aanpassen van de produktie in een duurzame richting.

In de analyse van de motieven van de boeren ligt de sleutel tot *verandering*. Het meest opvallend zijn de specifieke combinaties van motieven per groep respondenten.

De pragmatische milieuvriendelijke landbouwer (FRI 8) brengt veel soorten motieven naar voren, die alle wijzen op het omarmen van een alternatief voor de gangbare moderne landbouw en de ontwikkelingen daarbinnen. Hij heeft een extensief bedrijf waarop in vele takken een gedeelte van het inkomen verdiend wordt: een "gemengd" bedrijf waarop hij actief is in de recreatie, het onderhoud van natuurterreinen, biologische en scharrelproductie. Al eerder is opgemerkt dat de overheid veel kan bijdragen aan het stimuleren van deze "aangepaste landbouw". Er liggen mogelijkheden voor de voorlichting om de initiatieven van deze landbouwer te gebruiken als voorbeelden.

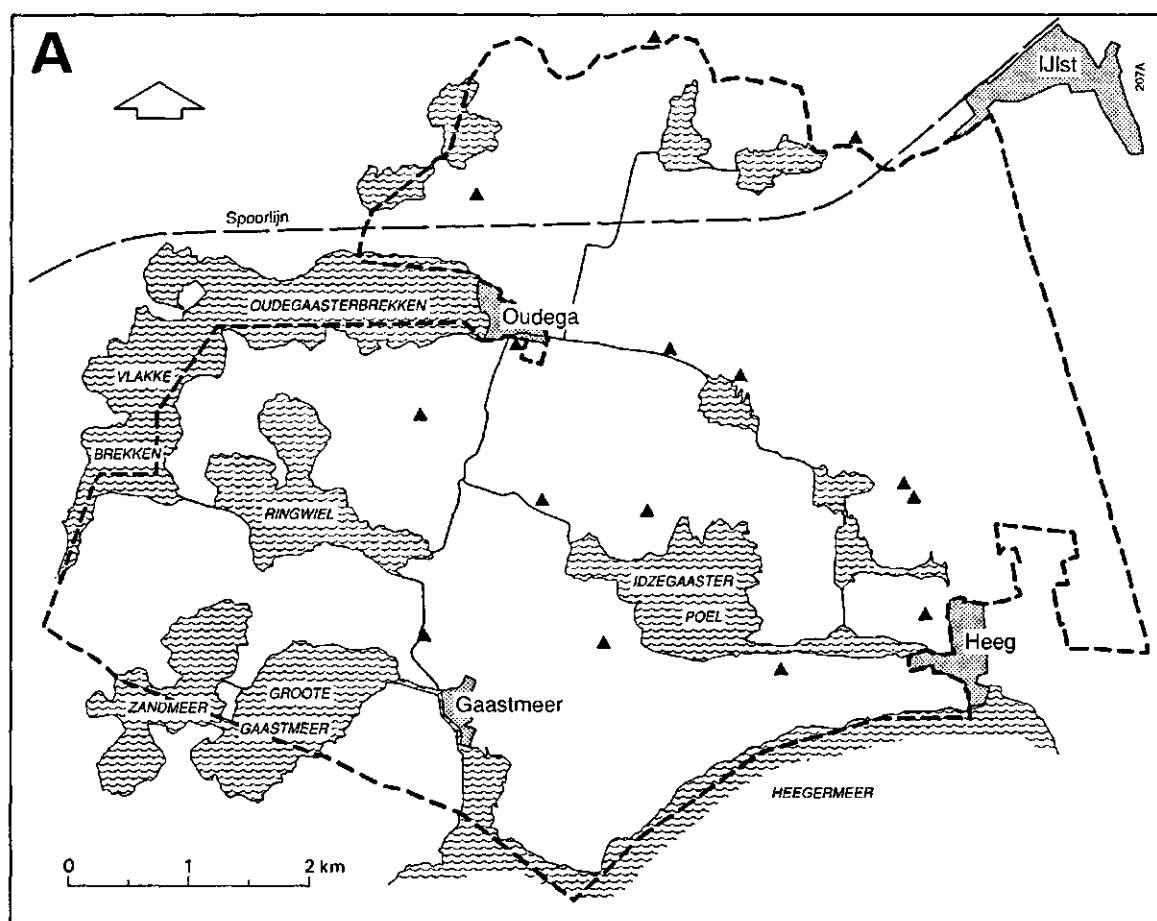
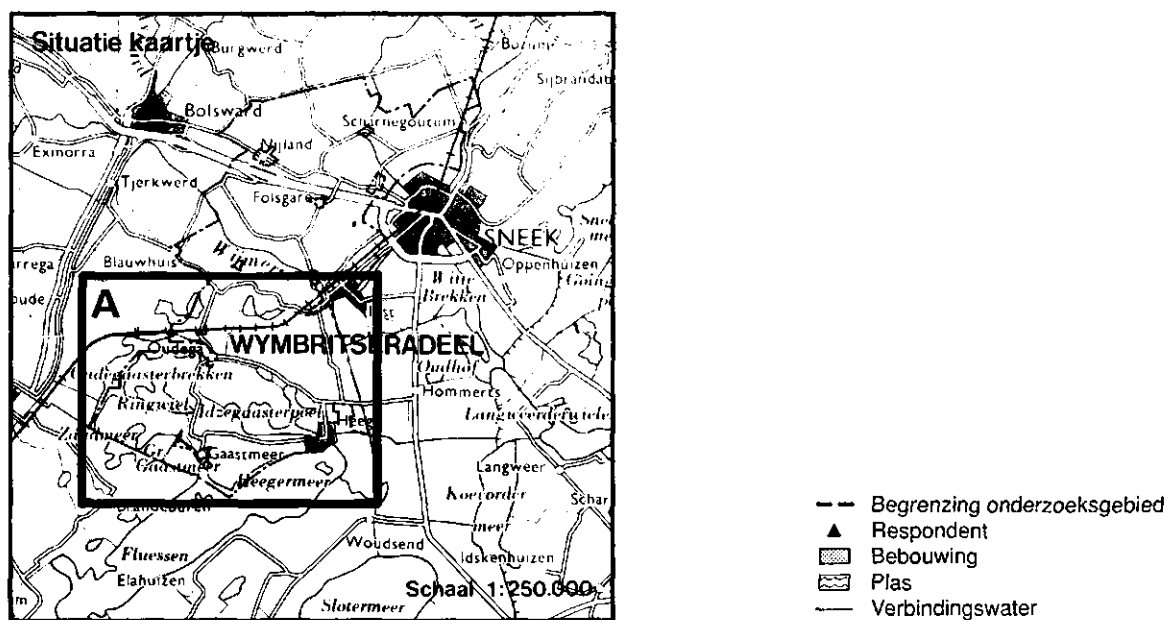
De pragmatische boeren en ondernemers hebben ook belangstelling voor verandering, maar op basis van een veel beperkter scala van motieven. De "economisch/vergoeding"- motieven spelen een grote rol en ook een natuur/milieubesef. Leeftijd en opleidingsniveau zijn van belang. Of de grootte van het bedrijf (de bedrijfsomvang) grotere mogelijkheden voor aanpassing betekent, is vooralsnog een hypothese. De aard van de nagestreefde bijdragen leidt tot een splitsing in de groep: de pragmatische boeren (FRI 4, 7, 9, 10) willen geen aanpassingen in de agrarische productie maar willen iets doen op ander gebied. Zij hechten veel belang aan het behoud van de zelfstandigheid (het "vrijheid"-motief). Deze groep biedt zich aan voor een bijdrage aan bijvoorbeeld het onderhoud van het landschap. De pragmatische ondernemers (FRI 3, 5, 13, 14) willen eventueel de productie aanpassen als dit gunstig is in het licht van de verhouding tussen kosten en baten. Zij rekenen. Bij hen spelen de economische en vergoedingsargumenten een grotere rol dan bij de pragmatische boeren. Het beleid moet voor deze groep meer inkomen opleveren. Niet alleen hoge(re) vergoedingen maar ook hogere prijzen voor de landbouwproducten, een gegarandeerde markt voor biologische producten.

De principiële boeren (FRI 1, 2, 6, 11, 12, 15) willen niets horen van aanpassingen, in welke richting dan ook. Zij kiezen voor de status quo. Dit doen ze op basis van economische argumenten, maar ze maken een heel andere rekensom dan de pragmatische ondernemers. Zij kenmerken zich tevens door een hogere (gemiddelde) leeftijd, een lagere opleiding, een kleiner bedrijf. Zij zijn geen centrale doelgroep voor een nieuw beleid van de overheid met betrekking tot natuur- en landschapsbeheer. Het lijkt erop dat de "jongeren" in dit Friese gebied kiezen voor vernieuwing en de "ouderen" voor het bestaande.

LITERATUUR

- Buker, J.B. en L.A.F. Reyrink, 1989. Weidevogellegfels op beweide en gemaaid grasland in Waterland. COAL-publikatie nr. 35. Utrecht.
- Faber, J.A., 1972. Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkeling van 1500-1800. Deel 1 en 2. Wageningen, A.A.G. bijdragen, Landbouwhogeschool; no. 17.
- Kalma, J.J., J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, 1968. Geschiedenis van Friesland. Drachten, Laverman.
- Molen, H. van der, 1983. Geschiedenis van de Friese landbouw: 1945 - 1980. Leeuwarden, Friese Maatschappij van Landbouw.
- Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1984. Onderzoek naar aangepaste landbouw (COAL-onderzoek). Jaaroverzicht 1983. 's Gravenhage/Wageningen
- Ploeg, J.D. van der, 1987. De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening. Wageningen, Mededelingen van de Vakgroep Sociologie, Landbouwuniversiteit; 21.
- Reefhuis, H., 1973. Nieuwe melkkoeien in ZW-Friesland? Groningen. Doctoraal scriptie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Spahr van der Hoek, J.J., en O. Postma, 1952. Geschiedenis van de Friese landbouw. Twee delen. Leeuwarden.
- Schaik, M. van, en M. Wingens, 1988. Relatienotabeleid: uitvoering en effecten op boeren: een literatuurstudie. Amsterdam, Planologisch en Demografisch Instituut nr. 44.
- Terwal, P., 1982. Landbouw en natuur in veenweidegebieden. Perspectieven voor verweving. Utrecht, Centrum voor Landbouw en Milieu.
- Vakgroep Cultuurtechniek. 1982. Gids Practicum Landinrichting. Wageningen, Landbouwuniversiteit.
- Vakgroep Planologie. 1982. Werkweekgids Wymbritseradeel. Wageningen, Landbouwuniversiteit.
- Voorontwerp Ruilverkaveling Wymbritseradeel. 1986. Leeuwarden, Landinrichtingscommissie.

Aanhangsel 1 Kaart Landinrichtingsgebied Wymbritseradeel

Aanhangsel 2 Vragenlijst hoofdonderzoek (onderzoeksgebied Wymbritseradeel)

- Introductie:
- Voorstellen (als medewerkers De Dorschkamp)
 - Doel onderzoek: Uitzoeken hoe agrariërs denken over het beheer van natuur en landschap. Moet leiden tot beleidsaanbevelingen.
 - Opbouw: Vragen over N+L, daarna over bedrijfsvoering, tenslotte rondleiding.
 - Cassetterecorder (Ik neem het gesprek graag op de band op, dan hoeft u niet zoveel te schrijven).

Blok I

- Aanwijzing:
- Gelegenheid geven aan respondent om eigen verhaal te vertellen (non-directief).
 - De respondent bij het onderwerp houden door telkens weer diens verhaal samen te vatten (laatste zin op vragende toon).
 - Waarom-vragen gebruiken. Als de respondent relaties legt tussen natuur en landschap en vragen hoe dat zit. Bijv.: "U zegt dus:..., kunt u dat nader toelichten?"

Vraag 1 Zijn de natuur en het landschap in deze streek de afgelopen 20 jaar veranderd?
Doelvragen: Wat vindt u van die veranderingen?

Vraag 2 Nu wil ik het graag meer specifiek over uw eigen bedrijf hebben. Op welke manier heeft u op uw bedrijf met natuur en landschap te maken?
Doelvragen:

- U heeft nu een aantal zaken genoemd waarbij u met natuur en landschap te maken heeft (samenvatten). Kunt u daar nog meer voorbeelden van noemen?
- Op welke punten houdt u wel en op welke punten houdt u geen rekening met natuur en landschap?
- Gaan uw collega's er op dezelfde manier mee om?

Vraag 3 U heeft een aantal punten genoemd waarbij u rekening houdt met natuur en landschap. Horen deze zaken bij een normale bedrijfsvoering of zegt u: "Nee, dat doe ik eraan, dat behoort niet bij het boeren".
Doelvragen: Zoudt u willen dat het als een vanzelfsprekend onderdeel bij de bedrijfsvoering hoorde?

Vraag 4 We zitten nu al een tijdje over natuur en landschap te praten, zoudt u mij kunnen vertellen wat u er precies onder verstaat? Wat is voor u landschap? Wat is voor u natuur?

Vraag 5 (indien niet genoemd) U heeft het nog niet gehad over
- wild en vogels?
- perceelsranden?
- plantesoorten (chemische bestrijding)?
- bomen?
Doorvragen: - Hoe heeft u ermee te maken?
 - Hoe houdt u er rekening mee?

Blok II

Aanwijzing: - Iedere vraag non-directief beginnen. Doorvragen via samenvattingen en waarom-vragen.
- Vervolgens nagaan welke argumenten doorslaggevend zijn voor de stellingname.
- Naar feiten en voorbeelden vragen die deze ondersteunen. Willen en kunnen uit elkaar houden.

Vraag 6 Ziet u mogelijkheden om op uw bedrijf de zorg voor natuur en landschap te vergroten?
Doorvragen naar:
- Aanpassingen in de agrarische produktie
- Willen en kunnen
- En als het produktieverlies vergoed zou worden?

Vraag 6a Vindt u dat de overheid mogelijkheden zou moeten scheppen voor aanpassingen van de agrarische produktie aan natuur en landschap?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
 Zo nee: Waarom niet?
Alleen op het eigen bedrijf of daarbuiten?

Vraag 7 Zoudt u bereid zijn om mee te werken aan het instandhouden van natuurterreinen en bossen?
Het gaat dan om terreinen buiten uw eigen grondgebied.

Vraag 7a Vindt u dat de overheid dit soort werk voor boeren zou moeten stimuleren?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
 Zo nee: Waarom niet?

- Vraag 8 Ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van recreanten die geïnteresseerd zijn in een aantrekkelijk landschap en een mooie natuur?
 Doorvragen naar:
 - Mogelijke inkomsten uit recreatie
 - Willen en kunnen
- Vraag 8a Vindt u dat de overheid deze vorm van recreatie zou moeten bevorderen?
 Doorvragen: Zo ja: Waarom?
 Zo nee: Waarom niet?
- Vraag 9 Ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van de mensen uit de streek?
 Doorvragen:
 - Hoe belangrijk zijn de contacten met de mensen uit de streek voor u en uw bedrijf?
 - Is de streek voor uw bedrijf ook van economisch belang?
 - Willen en kunnen
- Vraag 9a Ziet u het als een taak van de overheid om u te helpen om aan de wensen van de streekbewoners te voldoen?
 Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
 Zo nee: Waarom niet?
- Vraag 10 Hebben andere mensen in uw gezin invloed op de besluitvorming rond uw bedrijfsvoering?
 Doorvragen op natuur en landschap.
- Vraag 11 Hebben andere mensen hier in de streek invloed op de besluitvorming rond uw bedrijfsvoering?
 Doorvragen op natuur en landschap.
- Vraag 12 Hebben anderen, zoals voorlichters, mensen van de bank of mensen van de coöperatie, invloed op uw bedrijfsvoering?
 Doorvragen op natuur en landschap
- Vraag 13 Als er plannen gemaakt worden voor landschapsbeheer, vindt u dat dat tot bepaalde bedrijfsperven beperkt zou moeten blijven of moeten dat richtlijnen voor alle landbouwgrond in de hele streek zijn?
 Doorvragen: Waarom? Indien percelen: welke percelen?

Blok III

- Aanwijzing: - Het doel is om zoveel mogelijk concrete redenen van de geïnterviewde te horen in reactie op de voorgelegde voorbeelden van landschapsbeheer.
- Doorvragen in welke vorm het voorbeeld wel acceptabel is (bijv. door neutralisatie van het bezwaar)

Inleiding: We willen u nu graag een paar voorbeelden van landschapsbeheer voorleggen en van u horen waarom u daaraan wel of niet zou willen meewerken.

- Vraag 14 Bent u wel of niet bereid een beheerovereenkomst af te sluiten waarin overeengekomen wordt dat u tegen een aantrekkelijke vergoeding minder kunstmest, minder drijfmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt?
Doorvragen: Voor een deel van het bedrijf of voor het geheel? Hoe groot deel?
- Vraag 15 Bent u wel of niet bereid om over te schakelen op het produceren van biologische produkten, als zou blijken dat dit economisch een haalbare kaart is (biologische melk, kaas)?
Toelichting: Dit zou betekenen dat u daarvoor geen kunstmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt.
Doorvragen: Hoe staat u tegenover scharreldprodukten, geen beperking van kunstmest etc. Willen en kunnen.
- Vraag 16 In het Friese veenweidegebied kan het maaien van rietkragen en specifiek sloot- en slootrandenonderhoud ook een manier zijn om het landschap te onderhouden. Er bestaat een mogelijkheid om onderhoudsovereenkomsten te sluiten met de overheid. In zo'n overeenkomst wordt afgesproken dat u tegen vergoedingen dit bijzondere onderhoud uitvoert. Bent u wel of niet bereid om zo'n onderhoudsovereenkomst af te sluiten?
- Vraag 17 Stel de overheid looft een premie uit aan agrariërs op wier land zeldzame weidevogels worden aangetroffen zoals de wulp, de watersnip of de tureluur. Hebt u interesse in het verkrijgen van die premie?
Doorvragen: Zo nee: Waarom niet?
Zo ja: Hoe pakt u dat aan?

Blok IV

Tot slot van dit interview zouden we u een aantal concrete vragen willen stellen over uw bedrijf.

Vragenlijst voorleggen.

Wilt u mij een rondleiding over uw bedrijf geven?

- 1 leeftijd
- 2 opleiding
- 3 in welk jaar is het bedrijf overgenomen
- 4 neveninkomsten
- 5 bestuurlijke functies
- 6 welke vergaderingen worden bezocht
- 7 bedrijfsopvolger
- 8 maatschap of ander samenwerkingsverband
- 9 wie moeten van het bedrijf leven
- 10 samenwerking met collega's
- 11 aantal kavels
- 12 staltype
- 13 melkquotum
- 14 belangrijke investeringen inclusief tijdstip

bedrijfstype
aantal ha in gebruik
arbeidsuren man in uur/wk
arbeidsuren vrouw uur/wk
arbeidsuren kind uur/wk
arbeidsuren u/wk
melkvee
jongvee
fokzeugen
mestvarken
anders.....

17	aantal ha:	in eigendom
		in beheergebied
		in reservaatgebied
		met beheerovereenkomst
		als huiskavel
		grasland
		mais
		andere gewassen

19 gewassen voor verkoop: aardappelen
mais
fruit
anders

- 20 laatste jaren meer of minder hout langs de perceelsranden
- 21 laatste jaren meer of minder dieren op het land
- 22 laatste jaren meer of minder verschillende grassoorten of andere kruiden op het land
- 23 hoe worden slootranden onderhouden (chemisch, branden, zeis)
- 24 hoe vaak wordt het land gescheurd en opnieuw ingezaaid
- 25 hoe vaak per jaar wordt chemische gewasbescherming toegepast
- 26 kunstmestgift in kg zuivere stikstof per ha
- 27 eerste maaidatum
- 28 aantal snedes gras per jaar (of maaipercantage)
- 29 hoe heeft u uw land aangepast aan technische eisen van de bedrijfsvoering
- 30 welke verbeteringen in bedrijfsopzet zijn noodzakelijk
- 31 hoe beoordeelt u de mogelijkheden van uw bedrijf in de toekomst

Observatiegegevens

- 1 ontvangst
- 2 welke ruimte
- 3 verloop van gesprek met respondent
- 4 invloed andere aanwezigen
- 5 indruk van erf en woning
- 6 indruk bedrijfsgebouwen
- 7 indruk landbouwgronden
- 8 indruk natuur en landschap
- 9 rest (kerngegevens volgens interviewer)